

Inakosť a jej konzekvencie v kontexte zvesti apoštola Pavla

František Ábel

Anotácia

Cieľom štúdie je analýza a interpretácia vzťahu intertestamentárneho judaizmu voči kultúrnym a náboženským fenoménom helenistickej spoločnosti súdobej Rímskej ríše v kontexte Pavlovej misijnej činnosti. Základným predpokladom pre predmetnú analýzu a interpretáciu príslušných častí korpusu Pavlovej zvesti, ktoré sa priamo vzťahujú na hlavnú tému štúdie, bude charakteristika hlavných aspektov kultúrnych a náboženských fenoménov Rímskej ríše 1. storočia post, vrátane intertestamentárneho judaizmu v jeho špecifických podobách a formách (palestínsky a helenistický judaizmus). Následne sa zameriame na analýzu tých častí Pavlovej zvesti, kde vystupuje do popredia Pavlova polemika voči judaizmu. Na tomto základe sa pokúsime o súhrnnú interpretáciu získaných faktov v kontexte hlavných cieľov projektu, ktoré sú primárne zamerané na hľadanie a aplikovanie účinných nástrojov na elimináciu rôznorodých prejavov antisemitizmu a xenofóbie v cirkevnom prostredí.

Pavlova misijná činnosť je charakteristickým, a možno povedať aj nadčasovým príkladom konkrétnej podoby, foriem a predovšetkým dôsledkov, ktoré prináša do života ľudského spoločenstva stretávanie sa odlišných kultúrnych a náboženských fenoménov. Jej význam je o to väčší, že hlavné ciele, ako aj dôrazy, ktoré táto misia prinášala do súdobých stereotypov vtedajšieho Rímskeho impéria v mnohých ohľadoch predstihla dobu, v rámci ktorej prebiehala. Preto sú jej výsledky vo viacerých aspektoch ambivalentné a prinášajú do života multikultúrnej spoločnosti v každom období nové otázky, nové výzvy a podnety, a predovšetkým neustálu potrebu reinterpretácie v podmienkach, v ktorých sa súčasná cirkev, ale aj spoločnosť v širšom kontexte nachádzajú. Stretávanie sa odlišných kultúr a tradícií prináša so sebou vždy viacero problémov, predovšetkým obavy z negatívnych dôsledkov, ktoré sa môžu potenciálne objaviť v rámci kontaktu s inakosťou, ktorá prichádza do zaužívaných a súčasne aj podvedome vnímaných bezpečných stereotypov, ktoré človeka formujú od detstva a sprevádzajú ho po celý život. Platí to zvlášť pokiaľ ide o náboženské tradície, v rámci ktorých sa takéto „stretý“ vnímajú a posudzujú veľmi citlivo a viac menej adverzatívne. Pokiaľ ide o židovstvo¹ a jeho starobylú a bohatú históriu, vrátane rôznorodosti tradícií, ktoré v sebe nesie, platí to obzvlášť. Práve špecifiká a kľúčové aspekty židovskej náboženskej a kultúrnej tradície v sebe nesú aj základy rôznorodých prejavov xenofóbie, ktorej osobitná forma, či charakteristické vlastnosti prejavov averzie a nepriateľstva vo vzťahu k špecifikám židovskej kultúry a náboženstva, tak ako sa prejavovali od staroveku až po súčasnosť, dostávajú pomenovanie antisemitizmus. Kedy presne sa tento fenomén skutočne objavuje v dejinách ľudstva nie je jednoznačné, v každom prípade ho však možno pozorovať v helenistickom grécko-rímskom období. V odbornej literatúre sa možno často stretnúť so zaradovaním protižidovskej polemiky v antickom svete do skupiny antisemitizmu. John J. Collins však v tejto súvislosti upozorňuje, že v tomto kontexte je používanie tohto

¹ Používanie pojmov „Židia, židovský (á/é), židovstvo, Judejci, judejský (á/é), Izrael, izraelský (á/é)“ závisí od uhla pohľadu, z ktorého k danej terminológii pristupujeme. Pod pojmom Židia, vrátane príbuzných výrazov rozumieme v tejto štúdií všeobecný názov, ktorým sa označuje (zvlášť je tomu tak v Novej zmluve) izraelský ľud či priamo Izrael. Ide o príslušníkov Božieho ľudu, teda tých, ktorí zachovávali vieru v Jahveho a pokladali sa za dedičov jeho zaslúbení. Rovnako je tomu aj v prípade pojmov Izrael, či Izraeliti, ktoré vyjadrujú duchovnú a náboženskú príslušnosť k vyvolenému ľudu. Z hľadiska chronologického ide pri použití týchto pojmov o časové hľadisko, ktoré je vymedzené obdobím zhruba od konca babylonského zajatia po koniec novozmluvnej doby, respektíve po porážku Bar Kochbovho povstania (538 ante – 135 post). Bližšie k jednotlivým významom týchto pojmov pozri HERIBAN, J. *Príručný lexikón biblických vied*. 2. rev. vyd.

pojmu anachronizmom, pretože *terminus technicus* „antisemitizmus“ je spojený predovšetkým so pseudovedeckou rasistickou teóriou, ktorá sa rozvíjala na pôde Nemecka v 19. storočí a ktorá vyvrcholila v nacistickej ideológii konečného riešenia.² Peter Schäfer v tejto súvislosti kladie dve kľúčové otázky, či v dejinách išlo vždy o rovnaký druh nepriateľstva a nenávisť voči Židom, a či je toto nepriateľstvo voči Židom niečím osobitné, čo Židov odlišuje od ostatných etnických skupín.³ Schäfer pokladá za to „osobitné“, obviňovanie Židov zo xenofóbie a mizantropie, tak ako k nemu dochádzalo v helenistickej spoločnosti reprezentovanej gréckou kultúrou: „The Jews as the ‘evil incarnate,’ denying and perverting in their xenophobic and misanthropic hatred all cherished values of humankind, conspiring against all the civilized world.“ Schäfer uzatvára konštatovaním: „Since it is the peculiar result of amalgamation of Egyptian and Greek prejudices, one might argue that only the idea of a world-wide Greco-Hellenistic civilization made it possible for the phenomenon we call anti-Semitism to emerge.”⁴

Tak sa dostávame k samotnému východisku pre náš výskum, ktorým je stretnutie židovskej kultúrnej a náboženskej tradície s mocným fenoménom grécko-helenistického sveta, ktorý zaznamenal rozmach s mocensko-kultúrnou kampaňou Alexandra Veľkého v 4. storočí ante a pokračoval predovšetkým v nástupníckych ríšach dynastií Seleukovcov v Malej Ázii, Sýrii, Babylónii a Perzii a Ptolemaiovcov v Egypte. Na tento mocný kultúrny fenomén nadviazala neskôr aj Rímska ríša, ktorá ho požila ako kultúrny nástroj pre šírenie a udržanie si mocenského postavenia.⁵ Prirodzene, detailne analyzovať a charakterizovať všetky špecifiká stretu týchto dvoch odlišných svetov a kultúr by si vyžadovalo samostatný projekt, navyše výsledky súčasnej vedeckej diskusie na túto tému sa vo viacerých otázkach dostávajú do rozporu s predošlými, všeobecne prijímanými názormi, či teóriami.⁶ V každom prípade, tento fenomén a jeho dôsledky možno analyzovať a interpretovať len na pozadí literárnych prameňov, ktoré v tomto období vznikali v židovskom, ale rovnako aj v nežidovskom prostredí. Skôr ako zameriame pozornosť na Pavlove listy, treba nám bližšie charakterizovať prostredie, v rámci ktorého sa tento kultúrny a myšlienkový stret udial, vrátane jeho najdôležitejších aspektov, ktoré vytvárajú východiská pre Pavlovu misijnú činnosť medzi pohanmi (Nežidmi).

1 Židovstvo intertestamentárneho obdobia: špecifiká židovskej náboženskej tradície vo vzťahu ku grécko-rímskej helenistickej spoločnosti

Judaizmus intertestamentárneho obdobia možno študovať len na pozadí prameňov, zvlášť literárnych, ktoré v danom období vznikali a ktoré sú priamym svedectvom ich autorov, či už známych alebo neznámych, o vzťahoch, problémoch, ako aj polemike, ktoré reflektovali

² COLLINS, J. J. *Between Athens and Jerusalem: Jewish Identity in the Hellenistic Diaspora*. Grand Rapids, Mi; Cambridge, U. K. : Eerdmans Publishing Co., 2000, s. 11. Autor v tejto súvislosti odkazuje na štúdiu S. J. D. Cohena: COHEN, S. J. D. „Antisemitism“ in *Antiquity: The Problem of definition*. In BERGER, D. (Ed.). *History and Hate: The Dimensions of Anti-Semitism*. Philadelphia : Jewish Publication Society, 1986, s. 43 – 47.

³ SCHÄFER, P. *Judeophobia*. Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1997, s. 197. (Uvedené podľa COLLINS, J. J. *Between Athens and Jerusalem*, s. 11)

⁴ SCHÄFER, P. *Judeophobia*, s. 206 (Uvedené podľa COLLINS, J. J. *Between Athens and Jerusalem*, s. 11).

⁵ Bližšie k politickým udalostiam uvedeného obdobia, ako aj špecifikám rôznych vplyvov náboženského, filozofického, ako aj kultúrneho synkretizmu v helenistickom období pozri ÁBEL, F. *Dejiny novozmluvnej doby*. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave vo vydavateľstve UK, 2010, s. 48 – 106; 225 – 289.

⁶ Napríklad ide o židovskú a protižidovskú polemiku v súvislosti s používaním pojmu „antisemitizmus“, ďalej o samotný účel židovskej literatúry, ktorá vznikala v intertestamentárnom období, vrátane jej adresátov. K týmto otázkam pozri bližšie COLLINS, J. J. *Between Athens and Jerusalem: Jewish Identity in the Hellenistic Diaspora*. Grand Rapids, Mi.; Cambridge, U. K. : Eerdmans Publishing Co., 2000; COHEN, S. J. D. *The Beginnings of Jewishness: Boundaries, Varieties, Uncertainties*. Berkely, Los Angeles, London : University of California Press, 1999; GRUEN, E. *Heritage and Hellenism: The Reinvention of Jewish Tradition*. Berkley : University of California Press, 1998.

vzájomné spolunažívanie židovského a nežidovského obyvateľstva. Z tohto dôvodu je primárnym centrom nášho záujmu geografické prostredie helenistického Egypta, kde vzniklo najviac literárnych diel tohto obdobia, jednak medzi tamojšou židovskou komunitou (zvlášť v Alexandrii), ale aj v rámci majoritného obyvateľstva tohto územia.⁷ Aj napriek tomu, že Židia tu žili v prostredí pre ich vlastnú náboženskú tradíciu cudzom a veľmi odlišnom, treba si uvedomiť, že židovská populácia bola v poexilovom období sústredená väčšinou mimo územie Palestíny. V období Rímskej ríše predstavoval počet židovského obyvateľstva približne šesť až osem percent celkovej populácie, pričom vo východnej časti ríše dosahoval tento pomer pravdepodobne až dvadsať percent.⁸

Obdobie takzvanej židovskej diaspóry (z gr. *diaspeiró* – rozosievať) začína zničením severnej a južnej časti izraelského kráľovstva v rokoch 722 a 586 ante. Židia sa dostávajú postupne do ostatných častí vtedajšieho sveta, na východ do Mezopotámie, na juh do Egypta, kde sa diaspóra vytvorila v období sýrskej nadvlády a neskoršej vlády dynastie Hasmoneovcov a smerom na západ do oblasti Malej Ázie. Silná a zároveň významná diaspóra sa vytvorila na východe, v oblasti Mezopotámie, respektíve v Babylone počas obdobia perzskej nadvlády, pretože nie všetci Židia využili možnosť vrátiť sa do vlasti a väčšina z nich sa rozhodla zostať, pretože tu mali vytvorené priaznivejšie podmienky pre život. Táto diaspóra udržiavala pravidelný kontakt s navrátilcami a významnou mierou podporovala ich zábery. V neskoršom období sa tu rozvinuli významné vzdelávacie centrá judaizmu, akými boli rabínske školy v Suse, Neardei (Neardea) a Pumbedithe (Pumbeditha). Židia sa usídlili aj v Sýrii, kde ich priviedli obchodné záujmy a lepšie životné podmienky. Stopy diasporálneho židovstva vedú aj do Malej Ázie a Severnej Afriky, tu sme však odkázaní výhradne na sekundárne pramene. V období vlády cisára Augusta žilo v Rímskej ríši okolo 4,5 milióna Židov, z toho pol až 3/4 milióna v Palestíne. Židia žili všade v oblasti Stredomoria. Postupne sa táto populácia ešte viac rozšírila.⁹

Z hľadiska významu, ale aj počtom (milión) zohráva najvýznamnejšiu úlohu práve egyptská diaspóra sústredená predovšetkým v Alexandrii. Tu dochádzalo k významným kontaktom židovskej komunity s helenistickým prostredím, čo sa odzrkadľovalo predovšetkým v úsilí participovať na helenistickej kultúre, avšak zároveň ostať verný a v súlade so starobyľou tradíciou, inými slovami, zachovať to jedinečné a charakteristické, čo znamenalo byť a ostať Židom.¹⁰ K opusteniu vlastnej tradície dochádzalo len zriedkavo.¹¹

⁷ Tak aj COLLINS, J. J. *Between Athens and Jerusalem*, s. 16. V tejto súvislosti Collins uvádza aj pokus vypracovať takúto charakteristiku helenistického judaizmu v diaspóre v Kyrenaike, Sýrii, Ázii a v Ríme, ktorej autorom je Barclay (BARCLAY, J. M. G. *Jews in the Mediterranean Diaspora*, s. 231 – 380). Význam tohto výskumu je však zásadným spôsobom obmedzený z dôvodu nedostatku literárnych prameňov, ktoré by bolo možné spoľahlivo zaradiť do tohto geografického prostredia.

⁸ Z celkového počtu približne osem miliónov Židov, takmer sedem miliónov žilo v Rímskej ríši, z toho približne dva a pol milióna na samotnom území Palestíny a približne jeden milión Židov žil mimo územia Rímskej ríše, predovšetkým v Babylónii a Partii. Uvedené podľa GRANT, M. *Židé v rímském svete*. Praha : Jiří Buchal – BB art, 2003, s. 11

⁹ In ÁBEL, F. *Dejiny novozmluvnej doby*, s. 209.

¹⁰ COLLINS, J. J. *Between Athens and Jerusalem*, s. 15. Collins charakterizuje napätie, ku ktorému dochádzalo pri stretávaní sa typicky židovského a helenistického spôsobu života ako disonanciu, pričom z hľadiska významu tohto pojmu vychádza z definície L. Festingera (FESTINGER, L. *A Theory of Cognitive Dissonance*. Evanston, Ill. and White Plains, N.Y. : Row, Peterson & Co., 1957). Collins v tejto súvislosti uvádza Sterlingovu charakteristiku helenistického židovstva a zdôrazňuje zvlášť charakteristiku židovskej identity v Alexandrii: „there are two foci which constitute the horizons of Alexandrian Jewish self-identity: the necessity of maintaining allegiance to the ancestral tradition, and the right to participation in Hellenism *de bon coeur*“. In STERLING, G. E. „Thus are Israel“: Jewish Self-Definition in Alexandria. In *The Studia Philonica Annual* 7 (1995), s. 1 – 18.

¹¹ Najznámejšími príkladmi takého prístupu sú Tiberius Julius Alexander, synovec Filóna Alexandrijského, istý Dositheus, syn Drymilusa (3 Mak 1, 3), alebo Antiochus, syn židovského archóna v Antiochii v Sýrii (*Bell* 7.3, 47).

Stretávanie sa týchto dvoch odlišných kultúr a tradícií prinášalo so sebou jednak úsilie o vzájomné zblížovanie, ale rovnako aj k vzájomnej polemike, zvlášť pokiaľ ide o protižidovskú polemiku.¹²

Konfrontáciu judaizmu s helenizmom odzrkadľuje v prvom rade literatúra, ktorá vzniká v tomto období, pričom niektoré z týchto diel sa stali súčasťou biblického kánonu. Medzi najvýraznejšie literárne a myšlienkové diela patrí personifikácia božskej múdrosti (hebr. *chokmāh*) v prvých deviatich kapitolách biblickej knihy Prísloví (Prís 1 – 9), ďalej kniha Kazateľ (*Kóhelet*) či Jób. Tieto diela odrážajú v sebe vplyv gréckej filozofie, zdôrazňovanie sprostredkujúcich bytostí medzi Bohom a ľuďmi, ale rovnako aj prvky pesimistického racionalizmu niektorých gréckych filozofických škôl a smerov, akými boli stoicizmus, epikureizmus či hedonizmus.¹³ Oproti tomu sa vytvára opozícia, ktorá zotrúva na východiskách starej náboženskej tradície Izraela a helenistické tendencie zásadným spôsobom odmieta a podrobuje tvrdej kritike. Do tejto skupiny možno zaradiť predovšetkým dielo Ben Síracha, známe pod názvom *Ekleziastikus* (Múdrost' Ježiša, syna Sírachovho = Múdrost' Sírachova), ktoré vzniklo v škole učiteľov múdrosti (hebr. *soferim*).¹⁴ Okrem týchto diel vzniká aj početná skupina deuterokánonickej literatúry, či už sú to apokalyptické spisy, alebo ostatná židovská literatúra, ktorú zväčša zaraďujeme medzi židovské pseudoepigrafy.¹⁵

Pokiaľ ide o snahu prezentovať judaizmus v spektre vtedajšieho helenistického sveta pozitívne s cieľom zdôrazňovať univerzálne a všeobecne akceptované prvky kultúrnych a náboženských tradícií judaizmu a grécko-rímskeho helenistického sveta, ide najmä o prezentovanie judaizmu ako filozofie. Jednotlivé kultové a rituálne predpisy boli reinterpretované pomocou alegorickej exegézy na etické prikázania, najvýznamnejší predstavitelia gréckych filozofických škôl sa v diaspóre usilovali chápať ako žiakov Mojžiša.¹⁶ Najznámejším židovským apologétom tohto obdobia je Filón Alexandrijský (cca 25 ante – 50 post). Filónova snaha o výklad židovskej náboženskej tradície pomocou všeobecne zrozumiteľných výkladových princípov klasickej filozofie mala poukázať na skrytú príbuznosť biblického zákona s racionálnymi tradíciami gréckej *polis*. Rovnako aj ďalší židovskí autori sa snažili opísať dejiny a jednotlivé špecifiká židovskej náboženskej a kultúrnej tradície tak, aby tým poukázali na starobylosť a úctyhodnosť judaizmu. Vo svojich dielach sa snažili preukázať, že grécka vzdelanosť má svoje základy u Mojžiša. K najznámejším židovským autorom tohto obdobia patrili Demetrios, Eupolemos, Artapanos, Aristeos, Kleodemos, Filón epik a Ezechiel tragik, ale rovnako treba spomenúť aj židovského historika Jozefa Flaviana.¹⁷ Aj napriek tomu, že pôvodné diela týchto autorov sa nezachovali,

¹² V nasledujúcom obsahu vychádzam primárne z jednotlivých častí diela ÁBEL, F. *Dejiny novozmluvnej doby*.

¹³ Pozri ELIADE, M. *Dejiny náboženských predstáv a ideí /II. Od Gautamu Buddha po víťazstvo kresťanstva*, s. 201 – 202.

¹⁴ Tamtiež, s. 202 – 203.

¹⁵ Aj keď tento termín nie je jednoznačný, pretože nie všetky diela, ktoré sem zaraďujeme sú skutočnými pseudoepigrafmi, predsa len sme zvolili práve toto označenie, pretože reprezentuje všetky deuterokánonické diela, ktoré vznikli v intertestamentárnom období a ktoré nie sú zaradené do žiadnej inej kategórie. Ide predovšetkým o diela: *1 Hen*, *2 Hen*, fragmenty židovských helenistických autorov Artapana, Theodota, Aristobula, *EpArist*, *Si*, *TestXIIIPatr*, *PsSal*, *JosAs*, Pseudo-Phocylides, *TestAbr*, *4 Esd*, *2 Bar*. K tejto téme pozri bližšie DONALDSON, T. L. *Judaism and the Gentiles: Jewish Patterns of Universalism (To 135 CE)*. Waco, Texas : Baylor University Press, 2007.

¹⁶ Pozri ÁBEL, F. *Dejiny novozmluvnej doby*, s. 210 – 211.

¹⁷ Pozri bližšie ÁBEL, F. *Dejiny novozmluvnej doby*, s. 213 – 224. Pozri tiež BICKERMAN, E. J. The Jewish Historian Demetrios. In NEUSNER, J. (Ed.). *Christianity, Judaism, and Other Greco-Roman Cults: Studies for Morton Smith at Sixty*. Leiden : Brill, 1975, vol. 3, s. 72 – 84; FREUDENTHAL, J. *Hellenistische Studien*, 1–2. *Alexander Polyhistor und die von ihm erhaltenen Reste jüdischer und samaritanischer Geschichtswerke*. Breslau : Skutsch, 1875; DENIS, A. M. *Introduction aux Pseudépigraphes Grecs d'Ancient Testament*. Leiden : Brill, 1970. SVTP 1; WACHOLDER, B. Z. *Eupolemos: A Study of Judaeo-Greek Literature*. Cincinnati : Hebrew Union College, 1974; STRUGNELL, J. General Introduction, with a Note on Alexander Polyhistor. In CHARLESWORTH, J. H. (Ed.). *The Old Testament Pseudepigrapha*. 2 vols. New York : Doubleday, 1983,

známe sú ich významné časti, ktoré zaznamenali neskorší autori, zvlášť Alexander Polyhistor z Milétu (cca 80 – 40 ante), z ktorého diela zase čerpali informácie Diogenes Laertios, Eusebios (9. kniha jeho diela *Preparatio Evangelica*), ale rovnako aj Klement Alexandrijský, či Jozef Flavius.¹⁸

Do druhej skupiny autorov z nežidovského prostredia patria predovšetkým negatívne, protižidovsky zamerané polemiky. Tu možno spomenúť historika Hekataiosa z Abdér v Trákii (okolo roku 300 ante), ktorý písal o Židoch v súvislosti s opisom dejín Egypta a židovstvo opísal ako xenofóbne izolacionistické spoločenstvo, ktoré odmieta všetko cudzie, nežidovské.¹⁹ Podľa súčasného stavu bádania však Hekataios patrí ku skupine autorov, ktorí sa voči judaizmu vyjadrovali skôr pozitívne a s úctou, pričom jeho negatívne hodnotenie židovského zákona ako protispoločenského a nepriaznivo nakloneného voči cudzincom treba rozumieť z pohľadu gréckeho kozmopolitizmu.²⁰ K negatívnemu hodnoteniu judaizmu prispel aj egyptský veľkňaz Manetho z Heliopolisu, ktorý venoval Ptolemaiovi II. Filadelfovi svoje dielo s názvom „Dejiny Egypta“, kde ostro oponuje tradičnej židovskej interpretácii udalosti vyslobodenia z egyptského otroctva.²¹ Patria sem aj Agatharcides z Knidosu v Malej Ázii (polovica 2. stor. ante; pozri *Ap* 1.209 – 2012; *Ant* 12.1.1 §§ 5 – 6), Mnaseas z Malej Ázie (2. stor. ante; pozri *Ap* 2.112 – 114), Apollonios Molon, Posidonios, či Apion, známy egyptský odporca Židov (pozri *Ap* 2.79, 147).²²

Nie všetky charakteristiky židovstva v tomto období však boli negatívne. Grécki historici a filozofi, žijúci v období bezprostredne nasledujúcom po Alexandrovi Veľkom, ako Theofrastos, Megasthenes, či Klearchos zo Solea, charakterizovali židovstvo s úctou, ktorá vyplývala skôr z typicky gréckych stereotypov voči príslušníkom východných národov a etník, než zo skutočného pozorovania. Napríklad Klearchos zo Solea na Cypre (zomrel okolo roku 300 ante), sa odvoláva na Aristotela a jeho mienku, že predkovia Židov boli indickí filozofi, pričom vraj pripúšťal i takú možnosť, že sú potomkami perzských mudrcov (mágov).²³ Známe sú aj charakteristiky Židov ako filozofickej skupiny.

1985, vol. 2, s. 777 – 779; STERLING, G. E. *Historiography and Self-Definition: Josephos, Luke-Acts, and Apologetic Historiography*. Laiden : Brill, 1992, s. 144 – 152.

¹⁸ Pozri bližšie COLLINS, J. J. *Between Athens and Jerusalem*, s. 29 – 63.

¹⁹ DIODOROS SICÍLSKY, XL, 3, 4. Uvedené podľa GRANT, M. *Židé v rímském světě*, s. 38, pozn. 4 na s. 275. Pozri tiež COLLINS, J. J. *Between Athens and Jerusalem*, s. 10.

²⁰ Pozri COLLINS, J. J. *Between Athens and Jerusalem*, s. 13.

²¹ GRANT, M. *Židé v rímském světě*, s. 38.

²² K tejto skupine autorov pozri bližšie: STERN, M. *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*. 3 vols. Jerusalem : Israel Academy of Sciences and Humanities, 1974 – 1984; STERN, M. The Jews in Greek and Latin Literature. In SAFRAI, S. and STERN, M. (Eds.). *The Jewish people in the First Century*. Assen : Van Gorcum; Philadelphia : Fortress Press, 1976, s. 1101 – 1159. CRINT 1.2; SEVENSTER, J. N. *The Roots of Pagan Anti-Semitism in the Ancient World*. Leiden : Brill, 1975. NovTSup 41; DANIEL, J. L. Anti-Semitism in the Hellenistic Roman Period. *JBL* 98 (1979), s. 45 – 65; GAGER, J. G. *The Origins of Anti-Semitism*. New York : Oxford University Press, 1983, s. 55 – 59; WHITTAKER, M. *Jews and Christians: Greco-Roman Views*. Cambridge : Cambridge University Press, 1984; GOODMAN, M. Apologetics: The Literary Opponents. In SCHÜRER, E. *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C. – A.D. 135)*. Rev. Ed. by G. Vermes, F. Millar, and M. Goodman. 3 vols. Vol. 3, part 1. Edinburgh : Clark, 1973–1987, s. 594 – 609; AZIZA, C. L. 'Utilisation polémique du récit de l'Exode chez les écrivains alexandrins IVeme siècle av. J.-C.-Ier siècle ap. J.-C. In HAASE, W. (Ed.) *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt. II. principat. Band 20/1: Religion*. Berlin : de Gruyter, 1987, s. 41 – 65; GABBA, E. The Growth of Anti-Judaism or the Greek Attitude towards Jews. In DAVIES, W. D., and FINKELSTEIN, L. (Eds.). *The Cambridge History of Judaism. Volume 2: The Hellenistic Age*. Cambridge : Cambridge University Press, 1989, s. 614 – 656; FELDMAN, L. H. *Jew and Gentile in the Ancient World*. Princeton : Princeton University Press, 1993, s. 123 – 176; SCHÄFER, P. *Judeophobia*. Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1997, s. 15 – 118. Uvedené podľa COLLINS, J. J. *Between Athens and Jerusalem*, s. 6 n. 26.

²³ *Ap*, I, 179; DIOGENES LAËRTIOS, predhovor, 9. Uvedené podľa GRANT, M. *Židé v rímském světě*, s. 38, pozn. 5 na s. 275.

Situácia sa opakuje aj v období rozmachu a dominancie Rímskej ríše, jednak pod vplyvom predošlej protižidovskej polemiky, avšak rovnako aj kvôli samotnej nedôvere Rimanov voči cudzím náboženstvám, ktorá sa znásobila na prelome letopočtov kvôli veľkému rozmachu a popularite náboženstiev mystérií šíriacich sa na západ Rímskej ríše z Orientu. Podľa Johna J. Collinsa, postoj Rimanov voči Židom v tomto období najvýstižnejšie odráža posmešný výrok rímskeho básnika Horatia „*credat Iudaeus Apella*“²⁴. Žid je tu domnelo opísaný ako naivný pre svoju čudnú vieru a presvedčenie.²⁵ Spomenúť treba tiež ostré útoky proti Židom, ktoré zahrnul do svojich dvoch prejavov *Pro Flacco* (Na obranu Flacca, 59 ante)²⁶ a *De provinciis consularibus* (O konzulských provinciách, 56 ante) Cicero. Židovské náboženstvo tu charakterizuje ako poveru a dáva ho do protikladu s tradičným náboženstvom Ríma.²⁷ Cicero zároveň uvádza všeobecnú mienku, že židovské náboženstvo nemá nárok na udelenie božských privilégií, keďže Židia utrpeli porážku od Rimanov pod Pompeiovým velením.²⁸

Každý štát má osobité náboženské zábrany, i my máme svoje. Aj v období, keď stál Jeruzalem a Židia s nami žili v mieri, ich náboženský rituál bol v rozpore so slávou našej ríše, dôstojnosťou nášho mena a zvyklosťami našich predkov. O to viac je tomu tak teraz, keď tento národ svojím ozbrojeným odporom dokázal, ako zmýšľa o našej vláde. Ako vzácna je však táto vláda nesmrteľným bohom, preukázala skutočnosť, že Židia boli porazení, prinútení k odvodu daní a zotročení (*Pro Flacco* 28, 69).²⁹

Neskorší rímski autori boli nepriateľskí vo väčšej miere.³⁰ Senecov negatívny postoj voči Židom vychádzal z jeho celkovej zatrpknutosti voči rozmachu východných náboženských kultov v Ríme. Svoju kritiku zamieril na židovskú rituálnu prax, čím chcel ukázať na jej iracionálnu podstatu založenú na poverčivosti (napríklad zachovávanie sobotného pokoja charakterizoval ako premárnenie sedminy priemerného veku ľudského života). Morálny aspekt judaizmu Seneca ignoroval. Takýto postoj bol vlastný aj rímskym satirikom na prelome prvého a druhého storočia post. Persius sa vysmieval sväteniu soboty, Petronius zase pokladal obriezku za hlavný znak židovskej identity a tvrdil, že židovským božstvom je prasa. Podobne negatívnym spôsobom sa voči obriezke a sväteniu soboty vyjadruje aj Martialis. Juvenalis sa vo svojej kritike zameriava na svätenie soboty, obriezku a odmietanie konzumácie bravčového mäsa. Podobne bol motivovaný aj Tacitus, ktorý svoj odpor voči židovstvu stupňoval aj kvôli šíreniu sa popularity východných náboženstiev v Ríme.³¹ Často dochádzalo k zosmiešňovaniu a karikatúram, ako aj podozrievaniu z nekalých úmyslov.

²⁴ HORATIUS. *Satires*. 1.5.100 (ide o dielo *Sateriae*, ktoré vyšlo v dvoch knihách s odstupom v roku 35 a 30 ante). Uvedené podľa COLLINS, J. J. *Between Athens and Jerusalem*, s. 8. Pozri tiež DANIEL, J. L. *Anti-Semitism in the Ancient World*, s. 54 – 57.

²⁵ V tejto časti vychádzam primárne z charakteristiky, ktorej autorom je John J. Collins, vrátane ďalších autorov, na ktorých sa odvoláva. In COLLINS, J. J. *Between Athens and Jerusalem*, s. 8 – 13.

²⁶ Spis *Pro Flacco* (Na obranu Flacca) zároveň odhaľuje príkoria, ktoré sa diali Židom v diaspóre, konkrétne opatrenia miestodržiteľa rímskej provincie Ázia, Lucia Valeria Flaccusa, ktorými zabránil odoslaniu pravidelnej ročnej chrámovej dane, ktorú vybrali Židia v provincii Ázia a ktorú následne zhabali jednotlivé grécke mestá tejto provincie. Cicero toto opatrenie miestodržiteľa Flacca obhajuje ekonomickými dôvodmi a argumentuje, že vývoz a transfer finančných prostriedkov, určených na komerčné účely, z krajiny do krajiny je zakázaný. Uvedené podľa GRANT, M. *Židé v rímském světě*, s. 65, vrátane pozn. 6 (s. 278).

²⁷ Collins v tejto súvislosti poznamenáva, že zosmiešňovanie nepriateľov bolo charakteristickou črtou Cicerovej rétoriky aj voči ostatným politickým nepriateľom Ríma. Nemožno preto hovoriť o typicky protižidovskom postoji, či animozite. In COLLINS, J. J. *Between Athens and Jerusalem*, s. 8.

²⁸ GRANT, M. *Židé v rímském světě*, s. 65.

²⁹ Uvedené podľa GRANT, M. *Židé v rímském světě*, s. 65, vrátane pozn. 7 (s. 278). Preklad citátu do slovenského jazyka je vlastný.

³⁰ Pozri bližšie STERN, M. *The Jews in Greek and Latin Literature*, s. 1150 – 1159; GAGER, J. G. *The Origins of Anti-Semitism*, s. 58 – 59.

³¹ Pozri WARDY, B. *Jewish religion in Pagan Literature during the Late Republic and Early Empire*. In *ANRW* II.19.1 (1979), s. 613 – 635.

Problémy v tomto období spôsobovala aj skutočnosť, že Židia boli zaradovaní k Egypťanom, pravdepodobne kvôli početne najväčšej a aj najvýznamnejšej židovskej diaspóre v Alexandrii, proti čomu sa však Židia búrili, navyše, neboli im priznané privilegované práva alexandrijského občianstva, teda status gréckeho občana. V tomto dôsledku vypukli v Alexandrii počas vlády cisára Caligulu medzi židovským a nežidovským obyvateľstvom nepokoje, ktoré prerástli do otvoreného násillia.³² Striktné odmietanie kultúrnych a predovšetkým náboženských tradícií národov diasporálnym židovstvom, vrátane kozmopolitného spôsobu života, na druhej strane domáhanie sa nadštandardných privilégií, ako priznanie plného občianstva, malo za následok stupňovanie nepriateľstva zo strany väčšinového nežidovského obyvateľstva.

Taká bola situácia v najpočetnejšej, a svojim kultúrnym vplyvom súčasne najvýznamnejšej židovskej diaspóre v helenistickom Egypte na prelome letopočtov, respektíve v prvom storočí nášho letopočtu. Tento obraz je však výstižným príkladom vzťahu majoritného obyvateľstva k židovským diasporálnym spoločenstvám takmer vo všetkých kútoch vtedajšej Rímskej ríše. Na jednej strane istá miera sympatií zo strany jednotlivcov, či skupín nežidovského obyvateľstva, ktorým imponovala predovšetkým jednoduchosť a morálno-etické dôsledky judaizmu. Na strane druhej podozrievanie z nekalých úmyslov, často pod vplyvom politickej propagandy vládnucich kruhov a prekrúcanie skutočností úmyselným vytváraním skresleného a deformovaného obrazu judaizmu v réžii protižidovsky zameraných jednotlivcov, či skupín.

Oproti tomu židovstvo, respektíve judaizmus, ako kultúrny a náboženský fenomén, ktorého hlavným špecifikom od obdobia babylonského exilu bolo pevné prepojenie národného princípu so spôsobom života. Jozef Flavius to vyjadril veľmi výstižne, keď parafrázoval Mojžišov postoj k samotnému jadrú židovského spôsobu života – judaizmu, slovami, že tu ide nielen o rodinné, či rodové väzby (*genos*), ktoré vytvárajú toto spoločenstvo a vzťahy v jeho rámci, ale predovšetkým osobný súhlas s princípmi správania, teda myslenia a z neho odvodeného konania (*proairesis tou biou*).³³ Tak sa postupne vytvárali isté špecifiká na oboch stranách. Pre židovské spoločenstvo to znamenalo predovšetkým zachovávanie tradícií, kde byť Židom znamenalo narodiť sa ako Žid a svoju identitu potvrdzovať a posilňovať pravidelnou účasťou na podujatiach v synagóge a dodržiavaním ustanovení a predpisov vzťahujúcich sa na *sobotu*, *kašrut* (kóšer predpisy o stravovaní) a ostatné predpisy, ktorými sa Židia zreteľne a vedome líšili od ostatných národov.³⁴ To však nebránilo ani Nežidom, tento spôsob života si osvojiť a prijať ho za vlastný konvertovaním k židovstvu, alebo aspoň životom v úzkom vzťahu k synagóge ako takzvaní „bohobožní“ (*sebomenoi*, *foboumenoi*). Na druhej strane, stať sa mohlo aj to, že niektorí zo Židov tento spôsob života opustili.³⁵ K odpadlíctvu však dochádzalo, aspoň podľa dostupných prameňov, iba

³² Filón túto situáciu zaznamenal vo svojom diele *In Flaccum* (K Flaccovi), pričom poznamenal, že z tejto pohromy sa alexandrijská židovská komunita už nikdy úplne nespamätala (*Flacc* 8, 57). Pozri bližšie ÁBEL, F. *Dejiny novozmluvnej doby*, s. 91 – 93. Pozri tiež GRANT, M. *Židé v rímském světe*, s. 124; COLLINS, J. J. *Between Athens and Jerusalem*, s. 12.

³³ Ap. 2.210. Pozri COHEN, S. J. D. Religion, Ethnicity, and 'Hellenism' in the Emergence of Jewish Identity in Maccabean Palestine. In BILDE, P., ENGBERG-PEDERSEN, T. HANNESTAD, L., ZAHLE, J. (eds.). *Religion and Religious Practice in the Seleucid Kingdom*. Aarhus : Aarhus University Press, 1990, s. 204 – 223. Pozri tiež COHEN, S. J. D. 'Those Who Say They Are Jews and Are Not': How Do You Know a Jew in Antiquity When You See One? In COHEN, S. J. D., FRERICHS, E. S. (eds.). *Diasporas in Antiquity*. Atlanta : Scholars Press, 1993, s. 1 – 46. Uvedené podľa COLLINS, J. J. *Between Athens and Jerusalem*, s. 19, vrátane pozn. 84.

³⁴ Collins sa v tejto súvislosti odvoláva na prínosné dielo Johna Barclaya: BARCLAY, John M. G. *Jews in the Mediterranean Diaspora: From Alexander to Trajan (323 BCE–117 CE)*. Edinburgh: T. & T. Clark, 1996, s. 402 – 418.

³⁵ Najznámejším príkladom z histórie bol bratranec Filóna Alexandrijského, Tiberius Julius Alexander, ale rovnako aj Dositheos, syn istého Drimyla, ktorého odpadlíctvo od viery predkov zaznamenáva 3 Mak 1, 3 (tiež CPJ 1, 230 – 236). Jozef Flavius zaznamenal prípad z konca prvej židovskej vojny proti Rimanom, kde opisuje

sporadicky, skôr možno pozorovať stúpajúci záujem o židovskú kultúru a náboženstvo, avšak ruka v ruku s tým sa množili aj lokálne prípady nenávisťi, alebo aspoň nepriateľstva.

Pokiaľ ide o konkrétnu formu viery a tradície v rámci judaizmu tohto obdobia, tie majú rôznorodé formy a podoby, žiadna jedna, dogmaticky vyhranená podoba, či forma judaizmu neexistovala.³⁶ Čo však židovstvo stmelovalo do jedného celku, bola autoritatívna zbierka písem, ktorej jadro tvorila Tóra (Pentateuch).³⁷

1.1 Význam a chápanie Tóry (Pentateuchu) v židovstve Pavlovej doby³⁸

V tejto súvislosti je dôležité priblížiť si aspoň rámcovo význam a chápanie zákona (Tóry) v židovstve Pavlovej doby.³⁹ Napriek rôznorodosti jednotlivých názorových línii v rámci judaizmu intertestamentárneho obdobia, možno vzťah Izraela voči zákonu (Tóre) vyjadriť najzrozumiteľnejšie na pozadí biblického textu Lv 18, 5: *Budete zachovávať moje ustanovenia a moje príkazy. Človek, ktorý bude podľa nich konať, bude z nich žiť. Ja som Hospodin (SEP).*

Tento výrok mal pre život židovského národa mimoriadny význam. A to nielen v období Druhého chrámu, ale rovnako aj v neskoršom rabínskom judaizme, ktorý sa formoval v priebehu 2. až 5. storočia post.⁴⁰ V danom výroku sa nachádza to najzásadnejšie pre život veriaceho ľudu, indikatív Božej milosti a rovnako aj imperatív záväzku. Zásadnou otázkou, okolo ktorej sa odvíja celá odborná diskusia týkajúca sa významu a chápania Tóry v židovstve Pavlovej doby, je, ako bolo toto prikázanie, ako aj ďalšie s identickým či podobným obsahom, v rámci súdobého židovstva chápané a praktizované. Inými slovami, čo konkrétne znamená a aké priame i nepriame dôsledky pre život človeka, ako aj celého spoločenstva prináša poslušnosť voči Bohu a jeho prikázaniam.⁴¹

Odpoveď prirodzene nie je jednoznačná, pretože tu nikdy neexistovala jedna centrálna forma vierouky či tradície, čo sme už zdôraznili v predchádzajúcej časti. Tým si judaizmus zachovával vždy dôležitú mieru slobody vo vzťahu k interpretácii jednotlivých častí Tóry. Vyjadruje sa tu však veľmi dôležitý prvok pochopenia, a tým je bezprostredný vzťah tohto

apostatu Antiocha, syna archonta z Antiochie v Sýrii, ktorý inicioval protižidovský pogrom v tomto meste (BJ 7. 47). K téme odpadlctva pozri bližšie WOLFSON, H. A. *Philo: Foundations of Religious Philosophy in Judaism, Christianity, and Islam*. 2 vols. Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1948, vol. 1, s. 73 – 78.

³⁶ Pozri bližšie COHEN, S. J. D. Religion, Ethnicity, and 'Hellenism', s. 206 – 207.

³⁷ COLLINS, J. J. Before the Canon: Scriptures in Second Temple Judaism. In COLLINS, J. J. *Seers, Sibyls and Sages in Hellenistic-Roman Judaism*. Leiden : Brill, 1997, s. 3 – 21.

³⁸ V tejto časti vychádzame primárne z mojej kapitoly v monografii riešiteľov vedecko-výskumného projektu VEGA č. 1/0107/10 s názvom *Corpus Paulinum ako paradigma medzináboženského dialógu v multikultúrnej spoločnosti*, s názvom „Paradoxy apoštola Pavla“. In ÁBEL, F. a kol. *Univerzalizmus a prekonávanie náboženských rozdielov v Pavlových textoch*. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2011. s. 97 – 97.

³⁹ Ku komplexnému odbornému pohľadu na zložitú a špecifickú problematiku židovskej náboženskej tradície obdobia Druhého chrámu, vrátane rôznorodosti názorov na riešenie jednotlivých kľúčových otázok danej problematiky, pozri CARSON, D. A., O'BRIEN, P. T., SEIFRID, M. A. (eds.). *Justification and Variegated Nomism*. Volume 1 – The Complexities of second Temple Judaism. Tübingen / Grand Rapids : Mohr Siebeck / Baker, 2001. WUNT 2.140.

⁴⁰ Pozri LICHTENBERGER, H. The Understanding of the Torah in the Judaism of Paul's Day, s. 7.

⁴¹ V súvislosti s výskumom raných rabínskych tradícií treba spomenúť významnú prácu *Torah und Leben. Untersuchungen zur Heilsbedeutung der Tora in der frühen rabbinischen Literatur*, ktorej autorom je Friedrich Avemarie (AVEMARIE, F. *Torah und Leben. Untersuchungen zur Heilsbedeutung der Tora in der frühen rabbinischen Literatur*. Tübingen : Mohr-Siebeck, 1996. TSAJ 55). Autor v rámci kritického zhodnotenia pozícií, ktoré prezentoval E. P. Sanders a jeho predchodcovia, uvádza vo svojej práci veľké množstvo prameňov, ktoré z väčšej časti podporujú Sandersov postoj vo vzťahu k spôsobu, akým rabíni prijímali a chápali Tóru, v niektorých bodoch však tento názor reviduje. Pozri AVEMARIE, F. *Torah und Leben. Untersuchungen zur Heilsbedeutung der Tora in der frühen rabbinischen Literatur*, s. 43. Uvedené podľa LICHTENBERGER, H. The Understanding of the Torah in the Judaism of Paul's Day. In DUNN, J. D. G. (ed.). *Paul and the Mosaic Law*. Grand Rapids, Mich. : Cambridge, U. K.: Eerdmans Publishing Co., (1996) 2001, s. 10 – 11.

Božieho prikázania ku každodennému životu. Nie v zmysle púheho komerčne chápaného plnenia príkazov a zákazov, s cieľom získať profit pred Bohom, ale v prvom rade z hľadiska vedomia zodpovednosti a konzekvencií, ktoré do ich života priniesol sám Boh tým, že preukázal svoju milosť a lásku, keď si vyvolil Izrael za svoj ľud, aby sa stal „kráľovským kňazstvom a svätým národom“ (Ex 19, 6), čo znamená, že jeho poslaním bolo a stále aj má byť, zvestovať všetkým národom o jedinom Bohu a Božom zámere spasiť ľudstvo i celý svet. Zvestovať však treba vlastným príkladom života, byť „svätým“, čo neznamená etickú, mravnú, fyzickú ani intelektuálnu dokonalosť, teda ani absolútne poznanie Boha, jeho podstaty. Znamená to vedomie toho, že sú „oddelení“ pre Boha, že sú Božím vlastníctvom. S týmto postavením a mandátom však prichádza, ruka v ruke, aj zodpovednosť, ktorej vedomie pôsobí bázeň a pokoru pred Bohom a vedomie, že Božia vôľa a jeho vedenie je najlepšou cestou pre život človeka. Bázeň a pokora však nemajú byť motivované strachom, ale v prvom rade láskou k Bohu a svojim blíznym (Lv 19, 18), pričom pojem blížny nemá byť ohraničený národnou, etnickou, kultúrnou, ba dokonca ani náboženskou príslušnosťou. Boh je totiž Bohom všetkých ľudí.

Samozrejme, takéto chápanie nebolo prijímané a praktizované všeobecne a rovnako. S pribúdajúcimi negatívnymi skúsenosťami, ktoré priamo či nepriamo vyplynuli z historických skutočností uvedeného obdobia až do obdobia rímskej nadvlády, v ktorom žil a pôsobil Pavol a jeho súčasníci (cca 4. stor. ante – 1 stor. post), sa toto povedomie, ako aj samotný zmluvný vzťah s Hospodinom, začali chápať stále viac partikulárne, v etnickom, respektíve nacionálnom zmysle. Tento trend potvrdzovalo narastajúce množstvo halachických prikázaní, ako aj snaha riadiť sa nimi v každodennom živote, čo malo ešte viac potvrdiť vedomie vlastnej výlučnosti, a tým aj oddelenia sa od ostatných národov. To so sebou prinášalo prirodzene aj nezdravé tendencie, akými bolo náboženské elitárstvo a s ním spojená duchovná pýcha. Nemožno však hovoriť o všeobecnom trende ani o uniforme židovskej náboženskej tradície. Práve a zvlášť vedomie, že život človeka závisí výhradne od Božej milosti, bolo a je hlavným motivačným faktorom pre tento jedinečný spôsob života, akým judaizmus vytvára, a zároveň aj samotným základom viery Izraela, ktorá sa v danom období prejavovala v širokom spektre rôznych myšlienkových konceptov a tradícií, často voči sebe divergentných. Chápanie a prístup k Tóre v rámci súdobého židovstva možno najlepšie pozorovať v kontexte židovskej literatúry, ktorá v danom období vznikala, vrátane gréckeho prekladu židovskej Biblie, Septuaginty (LXX), ktorá vznikala v priebehu 3. a 2. storočia ante.⁴² Napokon, tento vzťah dokladá špecifickým a jedinečným spôsobom aj samotný korpus novozmluvných spisov, zvlášť listy apoštola Pavla, ktorým budeme venovať primárnu pozornosť práve v nasledujúcom obsahu, prirodzene, vo vzťahu k téme nášho projektu.

2 Inakosť a jej konzekvencie v kontexte zvesti apoštola Pavla

V prvej časti štúdie sme bližšie charakterizovali základné aspekty a špecifické črty židovskej náboženskej tradície v intertestamentárnom období, konkrétne v období dominancie Rímskej ríše, ktoré zásadným spôsobom ovplyvnilo formovanie a vývoj judaizmu, vrátane vzniku kresťanskej cirkvi. Z hľadiska tejto charakteristiky vystupuje do popredia vzťah helenistického židovstva, predovšetkým v diaspóre, ale rovnako aj palestínskeho, k Tóre (Pentateuchu). Tento vzťah tvoril základný rámec, v ktorom sa formoval samotný charakter príslušnej židovskej obce, jednak vo vnútri spoločenstva, ale rovnako a zvlášť vo vzťahu k ostatnému obyvateľstvu. Tento vzťah bol v priebehu sledovaného obdobia ambivalentný a zahŕňal pozitívne ale aj negatívne hodnotenia, prejavy, či vzťahy voči židovskej kultúre a náboženstvu. Dôvodom bol bezprostredný vplyv teologickej interpretácie židovských normatívnych spisov – v prvom rade Tóry (Pentateuchu), ale aj ostatných písem, ktoré sa

⁴² Pozri bližšie LICHTENBERGER, H. *The Understanding of the Torah in the Judaism of Paul's Day*, s. 7 – 23.

neskôr stali súčasťou kánonickej zbierky židovskej Biblie, a následne ďalších spisov, ktoré rozvíjali a dopĺňali náboženskú tradíciu judaizmu – na každodenný život spoločenstva.

Dôsledky tohto vzťahu ku každodennému životu nevyhnutne presiahli samotné hranice komunity a tým nadobudli celospoločenský rozmer. Židovská náboženská tradícia, inými slovami osobitný a jedinečný spôsob života v súlade s Božou vôľou zaznamenanou v Písme, sa priamo aj nepriamo stretáva s kultúrnou a náboženskou tradíciou, respektíve tradíciami národov helenistickej, grécko-rímskej spoločnosti vtedajšej Rímskej ríše. Tie boli zväčša pluralitné a často dochádzalo k vzájomnému prelínaniu jednotlivých prvkov tradície, čo charakterizoval náboženský synkretizmus. Oproti tomu, židovská náboženská tradícia, aj keď nikdy nešlo o jeden vyhranený a predpísaný smer, či formu, bola charakteristická prísnu disciplínou voči zmluvnému vzťahu Boha so svojim ľuďom, ktorý vytváral základný právno-spoločenský rámec života židovského národa a tým aj vzťah k ostatným národom sveta. Byť Židom znamenalo žiť týmto osobitným spôsobom života v zmysle zmluvného vzťahu s Hospodinom a na okolitý svet nazerať bipolárne, to znamená z hľadiska existencie dvoch skupín ľudstva – Židia a ostatné národy, čiže pohania (v zmysle Nežidia).⁴³

Tento postoj voči Židom a naopak, Židov voči ostatným bol charakteristický aj v rámci prvotnej kresťanskej cirkvi, ktorej šíreniu a ďalšiemu vývoju prispela predovšetkým a podstatnou mierou misijná činnosť apoštola Pavla. Pavlova polemika voči judaizmu, jednak proti Židom, ktorí sa nestotožnili s presvedčením a vierou prvých kresťanov, že Ježiš Nazaretský je zaslúbený Mesiáš a prostredník spásy a odmietli takúto formu interpretácie židovskej náboženskej tradície, ale predovšetkým proti kresťanom zo židovstva, ktorí tvorili zakladajúcu skupinu tejto špecifickej frakcie v rámci intertestamentárneho judaizmu, musí byť interpretovaná v čo najväčšom rozsahu v kontexte sociologického prístupu⁴⁴ k danej problematike, pretože práve tento prístup pomáha významnou mierou vyplniť prázdne miesta poznatkov, ktoré sa v priebehu dejín podarilo nadobudnúť aplikovaním tradičných historicko-kritických metód. Z tohto uhlu pohľadu sa nám treba sústrediť na tie miesta korpusu Pavlovej zvesti, ktoré sa týkajú práve tejto polemiky, pričom si bližšie všimneme argumentačnú a parenetickú stránku a pokúsime sa ju aktualizovať pre dnešnú situáciu, prirodzene v kontexte výskumnej úlohy nášho projektu.

Pri tejto príležitosti treba zároveň uviesť dôležitú skutočnosť, ktorou je samotná východisková pozícia vo vzťahu k tejto problematike. Tá je do značnej miery ovplyvnená tradičnými stereotypmi, ktoré majú svoj pôvod predovšetkým v protestantskej oblasti, kde sa pod vplyvom reformačného prístupu, primárne Lutherovej⁴⁵ interpretácie Pavlovej zvesti založenej na „učení o ospravedlnení“, vytvoril veľmi skreslený, negatívny obraz judaizmu daného obdobia ako legalistického náboženstva založeného na rigoróznom dodržiavaní zákona (Tóry) v zmysle záslužného konania skutkov zákona ako prostriedku pre získanie spásy, rituálnej kazuistiky a charakteristického sterilným vzťahom k Bohu.⁴⁶ Tento obraz je svojou podstatou živnou pôdou antisemitizmu, a to nielen v rámci kresťanskej cirkvi, ale

⁴³ K problematike významu a charakteristiky židovskej identity pozri bližšie COHEN, S. J. D. *The Beginnings of Jewishness*, s. 1 – 24.

⁴⁴ Príkladom tejto metódy je monografia *Paul, Judaism and the Gentiles*, ktorej autorom je Francis Watson (WATSON, F. *Paul, Judaism and the Gentiles: A Sociological Approach*. Cambridge : Cambridge University Press, 1986. SNTSMS 56).

⁴⁵ K základnej charakteristike Lutherovej interpretácie Pavlovej zvesti pozri WATSON, F. *Paul, Judaism and the Gentiles*, s. 2 – 4; CAMPBELL, D. A. *The Deliverance of God: An Apocalyptic Rereading of Justification in Paul*. Grand Rapids/Cambridge: Eerdmans Publishing Co., 2009.

⁴⁶ Najznámejšími protagonistami tohto prístupu boli J. Wellhausen, F. Weber, W. Bousset, P. Billerbeck, E. Schürer, alebo R. Bultmann. Pozri bližšie LICHTENBERGER, H. “The Understanding of the Torah in the Judaism of Paul’s Day,” s. 7 – 11. In DUNN, J. D. G. *Paul and the Mosaic Law*. Grand Rapids, Mich.; Cambridge, U. K. : Eerdmans Publishing Co., (1996) 2001; VANLANDINGHAM, Ch. *Judgment & Justification in early Judaism and the Apostle Paul*. Peabody Massachusetts : Hendrickson Publishers, Inc., 2006, s. 2 – 14. Pozri tiež WATSON, F. *Paul, Judaism and the Gentiles*, s. 1 – 18.

rovnako aj v celospoločenskom rozmere. Výskum a práce autorov, ako Krister Stendahl, William David Davies, Ed Parish Sanders, Heikki Räisänen, James D. G. Dunn, N. T. Wright, Markus Barth, George Howard, či Ulrich Wilckens, ale rovnako aj ďalší, sú výsledkom narastajúcej nespokojnosti s tradičným „luteránskym“ prístupom k Pavlovi, ktorý je samotným základom tohto deformovaného obrazu intertestamentárneho judaizmu. Treba však zároveň dodať, že to bol už Augustín, kto k interpretácii Pavlovho učenia o zákone a ospravedlnení pristupoval už nie z hľadiska historického kontextu, ale existenciálne, a preniesol ho do roviny všeobecne platného nadčasového ľudského problému, ako univerzálne aplikovateľnej paradigmy ilustrujúcej vážnosť a krízu ľudského postavenia voči Bohu.⁴⁷ Týmto spôsobom sa z pôvodne historického zápasu partikulárneho s univerzálnym – princíp a ťažisko Pavlovej misie medzi pohanmi vo vzťahu k židovskej časti kresťanskej cirkvi – stal problém soteriologický, kde Pavol polemizuje voči judaizmu ako náboženstvu založenom na princípe *do ut des*, čiže vlastnom úsilí získať spásu plnením ustanovení zákona, pričom tento problém sa dostáva do existenciálnej roviny, kde Pavlova protižidovská polemika prechádza do všeobecnej charakteristiky ľudského hriechu a vzbury proti Bohu – zbožný Žid snažiaci sa plnením ustanovení zákona dosiahnuť spásu je paradigmou človeka v stave vzbury voči Bohu.⁴⁸ Tento prístup a interpretácia sa tak stáva, podobne ako rôzne mýty objavujúce sa v priebehu dejín, ktoré demonizujú židovstvo, vodou na mlyn protižidovských postojov a antisemitizmu, a to nielen v náboženskej oblasti, ale v celospoločenskom rozmere.

2.1 Konflikt univerzálneho s partikulárnym

Základnou otázkou preto stále ostáva, aké dôvody a ciele má protižidovská polemika v Pavlovej zvesti. V úsilí nájsť na túto otázku čo najobjektívnejšiu odpoveď, je nevyhnutné vrátiť sa k historickému kontextu a na Pavlova zvesť sa prestať pozerat' ako na abstraktnú a teoretickú teológiu, ale naopak, ako na konkrétnu praktickú argumentáciu, ktorá sa primárne vzťahuje na vzťah, respektíve konflikt židovskej a nežidovskej časti prvotnej kresťanskej cirkvi.⁴⁹ Pavlova protižidovská polemika sa vzťahovala primárne na otázky spojené s interpretáciou a aplikáciou zákona (Tóry) v živote kresťanskej cirkvi. Ako sme uviedli v predchádzajúcej časti štúdie (1.1), bol to práve zákon (Tóra), ktorý stmeloval židovstvo do jedného celku ako osobitné náboženstvo s priamym vzťahom k životu človeka v spoločnosti, bez ohľadu na rôznorodosť prístupov a interpretačných prúdov vo vzťahu k jeho jednotlivým častiam. Aj Pavlova protižidovská polemika sa preto týka viac či menej otázok spojených s interpretáciou a aplikáciou zákona pre život veriaceho spoločenstva, avšak, teraz už v zásadne zmenených podmienkach, pretože spoločenstvo veriacich kresťanov tvoria Židia aj Nežidia. Hneď však musíme poznamenať, že Pavlov spôsob argumentácie, ako aj význam

⁴⁷ Pozri STENDAHL, K. The Apostle Paul and the Introspective Conscience of the West. In *HTR* 56 (1963), s. 205.

⁴⁸ Ako to výstižne vyjadril Ernst Käsemann: „The apostle's real adversary is the devout Jew... as the reality of the religious man“. Podľa Käsemanna Pavol v tejto polemike napáda vlastne Žida ukrytého v každom z nás. In KÄSEMANN, E. *Commentary on Romans*. ET. London : SCM, 1980, s. 184 – 186. K téme legalizmu a spásy v kontexte historického a teologického prístupu k judaizmu Pavlovho obdobia pozri RÄISÄNEN, Heikki. Legalism and Salvation by the Law. Paul's Portrayal of the Jewish Religion as a historical and theological Problem. In PEDERSEN, Sigfried (ed.). *Die Paulinische Literatur und Theologie*. Aarhus : Forlaget Aros, 1980, s. 63 – 83.

⁴⁹ Watson v tejto súvislosti pripomína, že to bol F. C. Baur, ktorý ako prvý na túto skutočnosť poukázal a protestoval proti interpretácii kľúčových častí Pavlovej zvesti (zvlášť v Liste Rimanom) ako dogmatickej príručky. Pozri BAUR, F. C. Über Zweck und Veranlassung des Römerbriefe und die damit zusammenhängenden Verhältnisse der römischen Gemeinde. In *Tübinger Zeitschrift für Theologie*. 1836, 3, s. 154. Watson zároveň zdôrazňuje skutočnosť, že Baur vníma Pavlov historický kontext a teologickú reflexiu ako jeden celok. Uvedené podľa WATSON, F. *Paul, Judaism and the Gentiles*, s. 11 – 12.

použitia kľúčových výrazov, napríklad samotný termín „zákon“ nie je v jeho listoch jednoznačný.⁵⁰

Pokiaľ ide o vzťah apoštola Pavla k zákonu (Tóre) v rámci jeho misijného pôsobenia, ide o veľmi zložitú problematiku.⁵¹ K tomu však treba dodať, že dosiahnutie konsenzu v riešení jednotlivých otázok je takmer nemožné. K tomu prispieva predovšetkým spomínaná nekonzistentnosť vo význame jednotlivých výpovedí Pavla k otázkam zákona (Tóry) a Božej milosti (napr. R 13, 8 – 10 vo vzťahu ku kap. 7 alebo 10, 4; prípadne časť 2, 14 – 15.26 – 27 vo vzťahu k hlavnej téze tejto časti).⁵² Tieto protirečenia nemožno ignorovať. Treba si však uvedomiť, že Pavol svoju teologickú argumentáciu neusporiadal systematicky do vzájomne súvisiacich a konzistentných celkov. Vždy a všade riešil v prvom rade problémy kresťanských zborov, ku ktorým ho viazal vzťah zakladateľa, ale aj záujmu o dané spoločenstvo (napr. kresťanské komunity v Ríme), pričom jeho myšlienky boli sústredené na jeden centrálny základ, ktorým bola zvesť o ukrižovanom a vzkriesenom Kristovi, prostredníctvom ktorého Boh koná vo svete dielo zmierenia.

Problematika, ktorou sa Pavol vo svojich listoch zaoberá a ktorú rieši, je teda omnoho komplexnejšia, ako by sa zdalo v súvislosti so staršími, tradičnými interpretáciami Pavlovej teológie. Súvisí totiž v mnohých ohľadoch priamo so sociologickými faktormi, či už to bolo prostredie, v ktorom Pavol svoju misiu vykonával, alebo aj samotný spôsob, akým spoločnosť okolitého sveta reagovala na Pavlovu zvesť evanjelia, jednak v prostredí židovskej diaspóry, ale predovšetkým v prostredí nežidovského sveta.⁵³ Navyše, treba si uvedomiť, že túto polemiku o význame a dôsledkoch evanjelia pre život ľudského spoločenstva treba interpretovať ako vnútornú záležitosť náboženskej tradície súdobého judaizmu. Prvotná kresťanská cirkev v období, v ktorom žil a pôsobil apoštol Pavol, nebola samostatným, novým náboženským hnutím, ale stále pevnou súčasťou judaizmu, a tak sa naň aj nazeralo, či už zo strany ostatných židovských náboženských frakcií, ale aj zo strany nežidovského obyvateľstva.⁵⁴ V každom prípade však, všetky dielčie otázky týkajúce sa skresleného obrazu intertestamentárneho judaizmu Pavlovej doby, ako aj samotnej miery dezinterpretácie Pavlovej protizidovskej polemiky, poukazujú na jeden centrálny problém, ktorým je vzťah

⁵⁰ Pozri WATSON, F. *Paul, Judaism and the Gentiles*, s. 18. Pozri tiež RÄISÄNEN, H. *Paul and the Law*. Tübingen : Mohr Siebeck, 1983, s. 3 – 4; idem, *Paul's Theological Difficulties with the Law*. In *StBib III* (1978), s. 301 – 315.

⁵¹ Tejto problematike sa bližšie venujeme v štúdií „Paradoxy apoštola Pavla“. In ÁBEL, F. a kol. *Univerzalizmus a prekonávanie náboženských rozdielov v Pavlových textoch*. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2011, s. 93 – 121. V súvislosti s výskumom Pavlovho života a jeho zvesti v kontexte súdobého antického sveta a jeho špecifik pozri HENGEL, M. & HECKEL, U. (eds.). *Paulus und das antike Judentum*. Tübingen : J. C. B. Mohr, 1991. WUNT 58; DUNN, J. D. G. (ed.). *Jews and Christians: The Parting of the Ways A.D. 70 to 135*. Tübingen : J. C. B. Mohr, 1992. WUNT 66; DUNN, J. D. G. (ed.). *Paul and the Mosaic Law*. Grand Rapids, MI / Cambridge, U. K. : Wm. B. Eerdmans Publishing Co., [1996] 2001.

⁵² H. Räisänen to hodnotí ako stále prítomnú črtu Pavlovej teológie zákona, ktorú je treba akceptovať: „contradictions and tensions have to be *accepted* as *constant* features of Paul's theology of the Law.“ (In RÄISÄNEN, H. *Paul and the Law*. Tübingen : Mohr, 1983, s. 10 – 11. WUNT 29) J. D. G. Dunn však tvrdí, že takýto spôsob interpretácie nie je uspokojujúci, predovšetkým kvôli samotnému základu exegetickej analýzy textu, ktorým je akceptovanie integrity textu a rešpekt k samotnej osobe apoštola Pavla, jeho intelektuálnym schopnostiam a teologickej kompetencii. In DUNN, J. D. G. *Works of the Law and the curse of the Law*. In *The New Perspective on Paul*. Revised edition. Grand Rapids, MI : Wm. B. Eerdmans Publishing Co., 2008, s. 121.

⁵³ In ÁBEL, F. *Tois pasin gegona panta – paradoxy Pavlovej misie v multikultúrnej spoločnosti* (1 K 9, 19 – 23). In ÁBEL, F. (ed.). *Pavlova misia a multikultúrna spoločnosť*. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2010, s. 84.

⁵⁴ James D. G. Dunn v tejto súvislosti výstižne prizvukuje: „Similarly the description that 'Paul converted from Judaism to Christianity' is properly speaking speaking anachronistic nonsense. The term 'Christianity' did not yet exist! It first appears, in our written records anyway, with Ignatius (*Magn.* 10; *Rom* 3.3; *Philad.* 6.1), some eighty years after Paul's conversion.“ In DUNN, J. D. G. *Paul's Conversion: A Light to Twentieth Century Disputes*. In *The New Perspective on Paul*, s. 348.

medzi historickou situáciou, v ktorej Pavol vykonával svoju misijnú činnosť a jeho teológiou. Izolovanie jedného od druhého so sebou prináša závažné dôsledky, na ktoré sme stručne poukázali v predchádzajúcej časti. V nasledujúcom obsahu si preto budeme všímať práve tie časti Pavlových listov, v ktorých vystupuje do popredia spomínaná polemika, ktorú možno vyjadriť výstižne a stručne zároveň ako konflikt univerzálneho s partikulárnym. Tento konflikt vystupuje do popredia predovšetkým v kresťanských komunitách v Galácii, Korinte, Filipách a v Ríme. Na pozadí týchto polemických častí sa pokúsime definovať inakosť z perspektívy židovskej náboženskej tradície, zvlášť dôvody odmietania univerzalistického smeru, ktorý presadzoval Pavol v rámci svojej misie medzi pohanmi, ako aj dôvody neskoršej averzie voči Židom (vrátane židokresťanom) zo strany nežidovských kresťanov, ktorú táto polemika mohla vyvolať neskôr, prirodzene, v dôsledku interpretácie, ktorá nezohľadňuje jej historický a sociologický kontext. Pozornosť zameriame výhradne na autentickú zvesť apoštola Pavla, to znamená listy, pri ktorých je Pavlovo autorstvo jednoznačné.

2.1.1 Polemika v Galácii (konflikt v sýrskej Antiochii)

Druhá polovica druhej kapitoly Pavlovho listu Galat'anom je venovaná incidentu, ktorý sa udial v sýrskej Antiochii (G 2, 11 – 21).⁵⁵ Tento incident bytostne súvisí s hlavnou témou celého listu, ktorou je zápas o evanjelium v podobe a chápaní, ako ho prijal a zvestoval Pavol. Pavol polemizuje s opozíciou, ktorú tvoria kresťania zo židovstva, tradične nazývaní judaizátormi⁵⁶ a možno povedať, že práve tento incident v Antiochii rozhodol o ďalšom smerovaní Pavlovej misie medzi pohanmi (Nežidmi), predovšetkým o jej forme. Predmetom tohto incidentu bola zmena správania Petra a niektorých ďalších kresťanov zo židovstva, vrátane Barnabáša, po príchode skupiny kresťanov pravdepodobne z Jeruzalema (τινας ἀπὸ Ἰακώβου), dôvodom ktorej bol podľa Pavla (G 2, 12) strach zo zástancov obriezky (...φοβούμενος τοὺς ἐκ περιτομῆς).⁵⁷ K udalosti došlo s najväčšou pravdepodobnosťou nie dlho po Jeruzalemskom koncile, pričom Pavol sa k nej teraz vracia v liste, keď zásadným spôsobom obhajuje svoju misijnú stratégiu medzi pohanmi.⁵⁸ Vzťah zákona a viery je v tomto liste hlavnou témou, pričom to sú práve kapitoly 2 a 3, ktoré zohrávajú významnú úlohu v súčasnej diskusii o Pavlovom učení o ospravedlnení.⁵⁹ Na pozadí tohto vzťahu si môžeme

⁵⁵ K tejto krízovej situácii pozri zvlášť WATSON, F. *Paul, Judaism and the Gentiles*, s. 49 – 72. Pozri tiež ÁBEL, F. Paradoxy apoštola Pavla. In ÁBEL, F. a kol. *Univerzalizmus a prekonávanie náboženských rozdielov v Pavlových textoch*. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2011, s. 107 – 113.

⁵⁶ Kľúčovú úlohu tu zohráva význam pojmu ἰουδαΐζειν (dosl. „judaizovať“), ktorý označuje fenomén špecifického spôsobu života pohanov (Nežidov) v súlade s Tórou. Konkrétne ide o dodržiavanie niektorých predpisov Tóry bez úplného prestúpenia k židovstvu. Pozri MURRAY, M. *Playing a Jewish Game: Gentile Christian Judaizing in the First and Second Centuries CE*. Waterloo, ON, CAN : Wilfrid Laurier University Press, 2004, s. 29 – 41, zvlášť s. 32. ESCJ 13.

⁵⁷ Mark D. Nanos prekladá toto slovné spojenie ako „for circumcision“, pričom vysvetľuje, odvolávajúc sa aj na Camerona (CAMERON, P. S. An Exercise in Translation: Galatians 2.11-14. In *BT* 40, 1989, s. 140), že tento preklad (dosl. „tí z obriezky“) zdôrazňuje použitú predložku ἐκ. Ňou sa Pavol odvoláva na prívržencov skupiny v rámci raného kresťanstva, ktorí boli zástancami obriezky pohanov (Nežidov) v Galácii. Z tohto dôvodu preferuje preklad tohto slovného spojenia ako „for circumcision“. Pozri NANOS, M. D. *The Irony of Galatians: Paul's Letter in First-Century Context*. Minneapolis, MN : Fortress Press, 2002, s. 153. (Uvedené podľa ÁBEL, F. Paradoxy apoštola Pavla, s. 107, pozn. 54)

⁵⁸ List Galat'anom mohol byť napísaný približne šesť až sedem rokov po tomto incidente, nie dlho pred napísaním Listu Rimanom. Pozri LAMBRECHT, J. Paul's reasoning in Galatians 2:11–21. In DUNN, J. D. G. (ed.). *Paul and the Mosaic Law*, s. 53. (Uvedené podľa ÁBEL, F. Paradoxy apoštola Pavla, s. 107, pozn. 55)

⁵⁹ M. Silva v tejto súvislosti poznamenal, že práve tieto dve kapitoly, zvlášť časť 2, 15 a 3, 25, zohrávajú centrálnu úlohu v tejto diskusii, a aj len zbežná známosť o rozsahu odbornej literatúry k tejto téme za obdobie posledného štvrt' storočia zreteľne poukazuje na skutočnosť, že aj toto veľké množstvo iba sotva postačuje na to, aby sme sa mohli zaoberať každým dôležitým aspektom tejto diskusie a polemiky, ktorú so sebou prináša. In SILVA, M. Faith Versus Works of Law in Galatians. In CARSON, D. A., O'BRIEN, P. T., SEIFRID, M. A.

predstaviť proti sebe postavené tradičné, na zákon naviazané skupiny kresťanov zo Židov a kresťanov Nežidov, čiže konvertitov, ktorí neboli žiadnym, tradíciou predpísaným spôsobom pričlenení k judaizmu. V tomto kontexte možno Pavlovu polemiku s judaizátormi v Galácii označiť ako zápas o legitimitu od zákona oslobodeného evanjelia pre Nežidov, ako aj o status židovského národa, čo však zároveň vytvára nevyhnutné predpoklady pre oddelenie kresťanských zborov od synagógy.⁶⁰

To možno pozorovať v celom procese Pavlovej misijnej činnosti, v rámci ktorej sa kresťanstvo profiluje najprv ako reformné hnutie v rámci existujúcej náboženskej komunity, ktorou je židovská náboženská tradícia – judaizmus. Toto, pôvodne reformné hnutie sa však po strete s opozíciou z radov židovstva, ale rovnako aj židokresťanských skupín, začína transformovať na špecifickú frakciu v rámci súdobého judaizmu (podobne ako tomu bolo v prípade esénskej sekty Kumráncov) vytvorením si pevných a jasne definovaných hraníc medzi ňou a materskou náboženskou platformou. Tento proces si nevyhnutne vyžaduje vytvorenie ideológie, ktorou dokáže jasne odôvodniť legitimity svojho postavenia voči náboženskej základni, z ktorej vzišla (judaizmus), to znamená, ako to výstižne vyjadruje Watson: „a theoretical justification for its separate existence, which is shared by all the group’s members and which helps to give it its cohesion“.⁶¹ Kontroverziu, ku ktorej došlo v Galácii tak možno interpretovať ako zápas o samotný charakter cirkvi, a tým aj o zodpovedanie zásadnej otázky: „should it continue to be a reform-movement within the Jewish community (the Judaizer’s view), or should it be a sect, clearly differentiated from the Jewish community (Paul’s view)?“.⁶²

Oproti tomu sa však vynára ďalšia, rovnako dôležitá otázka, či Pavlovým zámerom bolo odstrániť hranice a bariéry medzi judaizmom a ostatným svetom, avšak stále v rámci judaizmu ako jedinej (pre Pavla) akceptovateľnej náboženskej platformy, respektíve tradície, alebo, ako tvrdí Watson⁶³, oddelením sa od židovského spoločenstva, pričom v takom prípade ostáva otáznou, do akej miery možno hovoriť o Pavlovom univerzalizme voči židovskému exkluzivizmu. Pravdou totiž ostáva, že intertestamentárny judaizmus ako monoteistické náboženstvo, bol aj vďaka pomerne širokej rôznorodosti jeho prejavov a interpretačných línií, do značnej miery univerzalistickým náboženstvom, a to aj napriek výnimkám, akými boli náboženské frakcie farizejov a esénov, ktorých postoje a prax vykazovali separatistické a partikularistické tendencie.⁶⁴ Osobne sa domnievame, že práve univerzalizmus spásy bol hnacím motorom Pavlovej misie medzi pohanmi (Nežidmi), ten však bol primárne motivovaný eschatologickým očakávaním blízke parúzie. Podľa nášho názoru však Pavol vždy ostal pevnou súčasťou židovskej náboženskej tradície judaizmu⁶⁵ a nešlo mu primárne

(eds.). *Justification and Variegated Nomism*. Volume 2 – The Paradoxes of Paul, s. 217. (Uvedené podľa ÁBEL, F. Paradoxy apoštola Pavla, s. 107, pozn. 56)

⁶⁰ Watson v tejto súvislosti dokladá: „The social reality which underlines Paul’s discussions of Judaism and the law is his creation of Gentile Christian communities in sharp separation from the Jewish community“. In WATSON, F. *Paul, Judaism and the Gentiles*, s. 19. V nasledujúcej časti vychádzame primárne z diela tohto autora, zvlášť pokiaľ ide o aplikovanie historického a sociologického prístupu k danej problematike, čo však neznamená, že plne súhlasíme s jeho argumentáciou, zvlášť pokiaľ ide o Pavlov zámer utvoriť z kresťanstva separátne náboženské spoločenstvo, oddelené od judaizmu.

⁶¹ WATSON, F. *Paul, Judaism and the Gentiles*, s. 20.

⁶² WATSON, F. *Paul, Judaism and the Gentiles*, s. 19.

⁶³ WATSON, F. *Paul, Judaism and the Gentiles*, s. 19 – 22.

⁶⁴ Pozri Dunn, J. D. G. Echoes of Intra-Jewish polemic in Paul’s Letter to the Galatians. In *The New Perspective on Paul*, s. 228. Watson v tejto súvislosti uvádza aj Dahlov kritický postoj voči všeobecne rozšírenej, avšak značne zjednodušenej predstave o protiklade kresťanského univerzalizmu a židovskému partikularizmu, s čím možno právom súhlasiť. In DAHL, N. A. The One God of Jews and Gentiles (Rom. 3:29–30), In *Studies in Paul*. Minneapolis, 1977, s. 191. Uvedené podľa WATSON, F. *Paul, Judaism and the Gentiles*, s. 21, pozn. 30.

⁶⁵ Tak aj W. D. Davies, ktorý dôrazne argumentoval v prospech tézy, že Pavol nebol konvertitom k novému náboženstvu, ale bol a aj ostal farizejom, ktorý prijal, uveril a vyznal Ježiša za Mesiáša. Aj keď jeho zámerom

o vytvorenie nezávislého náboženského hnutia, striktno oddeleného od židovstva (cf. G 3, 28 – 29). Jeho úsilie o presadenie univerzálneho princípu dosiahnutia spásy výhradne na základe vlastnej autentickej viery v Božie vykupiteľské dielo v Ježišovi Kristovi nebolo motivované takpovediac krátkodobými cieľmi, inými slovami časovým horizontom tohto veku. Pavlova motivácia bola eschatologická. Preto jeho činnosť v sýrskej Antiochii, ako aj misia v Galácii, či na iných miestach, nevyhnutne vyústila do konfliktu univerzálneho s partikulárnym, v užšom kontexte spor o interpretáciu zákona (Tóry), hlavne pokiaľ ide o mieru jeho platnosti v procese spásy vo vzťahu k nežidovskému svetu, v širšom kontexte o interpretáciu a platnosť akejkoľvek náboženskej tradície v tomto procese. Základom je a stále ostáva Pavlov monoteizmus, ako aj jeho osobné presvedčenie, že Izrael má v tomto procese nezastupiteľné miesto, pretože jeho existencia a poslanie je súčasťou Božieho zámeru v dejinách spásy (R 3, 1 – 2; 9 – 11; zvlášť 11, 26; cf. v. 28n; 15, 8).

Z uvedeného vidno, úzky vzťah medzi sociologickými a historickými špecifikami prostredia, v ktorom Pavlova misijná činnosť prebiehala, a ich teologickou reflexiou je mimoriadne dôležitým aspektom prístupu k danej problematike, na ktorý treba klásť zvláštny dôraz.⁶⁶ Všimnime si teraz bližšie prvé štyri verše tejto časti (11 – 14), samotný základ kontroverzie, a následne aj 18. verš, ako vysvetľujúci Pavlovo stanovisko.⁶⁷

¹¹ Ὅτε δὲ ἦλθεν Κηφᾶς εἰς Ἀντιόχειαν, κατὰ πρόσωπον αὐτῷ ἀντέστην, ὅτι κατεγνωσμένος ἦν. ¹² πρὸ τοῦ γὰρ ἔλθειν τινας ἀπὸ Ἰακώβου μετὰ τῶν ἔθνῶν συνήσθιεν· ὅτε δὲ ἦλθον, ὑπέστειλεν καὶ ἀφώριζεν ἑαυτὸν φοβούμενος τοὺς ἐκ περιτομῆς. ¹³ καὶ συνυπεκρίθησαν αὐτῷ [καὶ] οἱ λοιποὶ Ἰουδαῖοι, ὥστε καὶ Βαρναβᾶς συναπήχθη αὐτῶν τῇ ὑποκρίσει. ¹⁴ ἀλλ' ὅτε εἶδον ὅτι οὐκ ὀρθοποδοῦσιν πρὸς τὴν ἀλήθειαν τοῦ εὐαγγελίου, εἶπον τῷ Κηφᾷ ἔμπροσθεν πάντων· εἰ σὺ Ἰουδαῖος ὑπάρχων ἔθνικῶς καὶ οὐχὶ Ἰουδαϊκῶς ζῆς, πῶς τὰ ἔθνη ἀναγκάζεις ἰουδαΐζειν;

11 No keď prišiel Kéfas do Antiochie, postavil som sa osobne proti nemu, lebo si zaslúžil pokarhanie. 12 Kým totiž neprišli niektorí od Jakuba, jedával spolu s pohanmi. Ale keď prišli, odťahoval a oddeľoval sa, lebo sa bal stúpencov obriezky. 13 A s nim sa pretvarovali aj ostatní Židia, takže aj Barnabáša zachvátilo ich pokrytectvo. 14 Keď som teda videl, že nejdú priamo za pravdou evanjelia, povedal som Kéfasovi pred všetkými: Ak ty, hoci si Žid, žiješ pohansky, nie židovsky, prečo nútiš pohanov žiť ako Židia?

bolo argumentačne zdôvodniť slobodu pohanov od zákona (zvlášť pokiaľ ide o rituálne predpisy a samotné vymedzovacie znaky zákona, chápané ako nevyhnutný predpoklad k spásu), neznamenalo to dištancovanie sa od judaizmu, ale uviesť do praxe univerzalizmus židovských písem, a tým sa odpútať od partikularizmu ortodoxných skupín súdobého judaizmu, pričom stále ostať verný židovskej náboženskej tradícii. In DAVIES, W. D. *Paul and Rabbinic Judaism. Some Rabbinic Elements in Pauline Theology*. London : SPCK, 1970³, s. 59nn; 71 – 75.

⁶⁶ Tak Watson. In WATSON, F. *Paul, Judaism and the Gentiles*, s. 20.

⁶⁷ V rámci druhej kapitoly je dôležitá aj časť 15 – 21, ktorá tvorí samostatný myšlienkový celok, kde je paradox Pavlovho vzťahu k zákonu a viere vyjadrený veľmi zreteľne. Túto časť identifikuje Betz ako *propositio* k celému Listu Galaťanom. Betz ďalej názorne ukázal, že pokiaľ ide o charakter a funkciu, táto Pavlom vytvorená *propositio* je postavená plne v súlade so štandardmi antickej rétoriky. Táto Pavlova *propositio* má tri základné charakteristiky: 1. identifikuje témy, ktoré sú spoločné všetkým zainteresovaným stranám (v kontexte danej časti listu je to 2, 16), teda tie, s ktorými súhlasia všetci. 2. identifikuje témy, s ktorými všetky zainteresované strany nesúhlasia (G 2, 17 – 20). 3. vyznačuje sa stručnosťou a hutnosťou s cieľom vyjadriť hlavné tézy detailne až neskôr (to vysvetľuje prečo G 2, 15 – 21 má tak úzky vzťah k ostatným častiam listu). In BETZ, H. D. *Galatians. A Commentary on Paul's Letter to the Church in Galatia*. Philadelphia : Fortress Press, 1979, s. 114. Hermeneia. Tak aj LONGENECKER, R. N. *Galatians*. Dallas : Word, 1990, s. 80 – 81. WBC 41 (uvedené podľa LONGENECKER, B. W. *Defining the Faithful Character of the Covenant Community*. In DUNN, J. D. G. (ed.). *Paul and the Mosaic Law*, s. 79, vrátane pozn. 8. K exegéze časti 2, 15 – 21 pozri tiež DE BOER, M. C. *Galatians A Commentary*. Louisville, Louisville – Kentucky : Westminster John Knox Press, 2011, s. 139 – 165. The New Testament Library.

Polemický charakter celej časti je zrejmý už z úvodného veršu (v. 11). Napriek vytvoreniu dojmu zdanlivo univerzálneho charakteru postoja zaujatosti, čo je typické pre polemické texty, ide tu výsostne o vnútrožidovskú polemiku.⁶⁸ Pavlovo dôraz na to, že Peter sa zo strachu od vyslancov jeruzalemskej cirkvi separoval (v. 12), doslovne „oddeľoval“ (ἀφώριζεν ἑαυτὸν) od nežidovskej časti kresťanského spoločenstva v Antiochii, môže poukazovať na Pavlov zámer zdôrazniť skutočný význam tohto osobitného spôsobu života, ktorý bol charakteristický pre farizejskú frakciu, ku ktorej sa on sám otvorene hlásil v predchádzajúcom období svojho života (Flp 3, 5), teraz ho však vystavuje kritike.⁶⁹ Podľa Pavlových slov sa Peter bál „tých z obriezky“ (φοβούμενος τοὺς ἐκ περιτομῆς). Podľa tohto kontextu nejde o všeobecnú metonymiu rozlišujúcu židovstvo od ostatného sveta (περιτομή = obriezka – ἀκροβυστία = neobriezka; pozri 2, 7 – 8; R 2, 25 – 27; 3, 30; 4, 9 – 12), ale o rozlišovanie v rámci samotného židovského spoločenstva, ako poznamenáva Dunn: „That is to say, they were a faction within Judaism who gave such emphasis to circumcision that they could even be distinguished from other Jews as ‘the circumcision’“.⁷⁰

Pavol nazýva Petrovo správanie (ale aj ďalších) pokrytectvom (v. 13).⁷¹ Podľa Pavla mali mať Peter a ďalší kresťania zo židovstva dostatok guráže a odhodlania ostať verní pravde evanjelia, ktorá prevyšuje všetky partikulárne obmedzenia dané zákonom, pričom Pavol mohol mať na mysli príklad Makabejcov, konkrétne odvahu Eleazára, ktorý odmietol konzumovať nečistý pokrm napriek tomu, že bol v ohrození života (2 Mak 6, 21.24; 4 Mak 6, 15.17).⁷² Prirodzene, tento príklad Pavlovi zrejme slúžil ako základné východisko jeho prípadnej polemiky, pretože na tento konkrétny príklad z dejín sa mohli odvolávať v prvom rade zástancovia ortodoxnej línie. Pre Pavla však bola rozhodujúcou odhodlanosť ostať v pozícii viery v evanjelium, ktoré ruší bariéry vytvorené zákonom v kontexte takzvaných vymedzovacích znakov židovstva (boundary markers)⁷³, preto Petrovo správanie vystavuje kritike (v. 14). Výrazom „kráčať rovno (priamo) k pravde evanjelia“ (ὀρθοποδοῦσιν πρὸς τὴν ἀλήθειαν τοῦ εὐαγγελίου) Pavol opäť zámerne nadväzuje na tradičný výraz (ἤθη), ktorým židovstvo vyjadrovalo správny spôsob života, v súlade so zákonom (Tórou) a ktorý bol v gréckom svete v tomto kontexte a význame neznámy. Pavol týmto evidentne polemickým

⁶⁸ V tejto časti vychádzame primárne zo štúdie DUNN, J. D. G. Echoes of Intra-Jewish polemic in Paul's Letter to the Galatians. In *The New Perspective on Paul*, s. 228 – 245.

⁶⁹ Farizeji, ale aj Eséni sa prísne separovali od ostatných skupín, dokonca aj židovských z dôvodov náboženskej rituálnej čistoty. Pozri SEGAL, A. F. *Rebecca's Children. Judaism and Christianity in the Roman World*. Harvard : Harvard University Press, 1986, s. 124 – 128; COHEN, S. J. D. *From Maccabees to the Mishnah*. Philadelphia : Westminster, 1987, s. 119, 129 – 132, 154 – 159, 162 (uvedené podľa DUNN, J. D. G. Echoes of Intra-Jewish polemic in Paul's Letter to the Galatians, s. 228, pozn. 4). K farizejskému hnutiu pozri bližšie NEUSNER, J. – CHILTON, B. D. (eds.). *In Quest of the Historical Pharisees*. Waco, Texas : Baylor University Press, 2007.

⁷⁰ DUNN, J. D. G. Echoes of Intra-Jewish polemic in Paul's Letter to the Galatians, s. 229.

⁷¹ Sloveso συνυποκρίνομαι znamená doslovne „hrať sa na pokrytca“, jeho význam bol však jednoducho „hrať rolu“ (hereckú), pričom v židovskej literatúre tohto obdobia malo toto sloveso vždy negatívny význam (predstierať, podvádzať; Sir 32, 15; 33, 2; *PsSal* 4, 20.22). Pozri tiež WILCKENS, U., ὑποκρίνομαι, *TDNT* 8, s. 563 – 565; BETZ, H. D. *Galatians*, s. 109 – 110. (uvedené podľa DUNN, J. D. G. Echoes of Intra-Jewish polemic in Paul's Letter to the Galatians, s. 229)

⁷² Tak DUNN, J. D. G. Echoes of Intra-Jewish polemic in Paul's Letter to the Galatians, s. 229.

⁷³ Týmto termínom označuje James D. G. Dunn takzvanú sociálnu funkciu zákona (v kontexte G 3, 10), ktorá spočíva vo viditeľnom vyznačení a oddelení Izraela voči ostatným národom. To výstižne vyjadruje práve G 2, 1 – 16, kde „skutky zákona“ môžu vyjadrovať práve funkciu takýchto „vymedzovacích znakov“ (boundary markers), teda rituálne predpisy a prax, ktorými sa Izrael odlišuje od ostatných národov. Pozri DUNN, J. D. G. The New Perspective: whence, what and whither? In *The New Perspective on Paul*, s. 8; DUNN, J. D. G. Works of the Law and the Curse of the Law (Gal 3.10-14). In *NTS* 31 (1985), s. 523 – 542 (znovu vydané in DUNN, J. D. G. *Jesus, Paul and the Law: Studies in Mark and Galatians*. London : SPCK; Louisville : Westminster John Knox, 1990, s. 215 – 241; tiež publikované in *The New Perspective on Paul*, s. 121 – 140). Podobne aj RÄISÄNEN in RÄISÄNEN, H. *Paul and the Law*, s. 171.

spôsobom vyjadruje, že pravda evanjelia vytvára odlišný vzor správania, prevyšujúci tradičnú interpretáciu zákona v zmysle takzvanej „zmluvného nomizmu“ (covenantal nomism).⁷⁴ Polemický tón zaznieva aj s výrazu „nútiť“ (ἀναγκάζειν), ktorý môže vyvolávať asociáciu na misijnú prax súdobého judaizmu, prinajmenšom atraktivitu židovskej náboženskej tradície pre niektoré skupiny pohanov (Nežidov), ktorí boli ochotní stať sa Židmi, čo si vyžadovalo splniť v plnom rozsahu alebo aspoň čiastočne zákonom predpísané podmienky a stať sa prozelytom (προσήλυτος)⁷⁵, alebo aspoň „bohabojným“ (οἱ φοβούμενοι τὸν θεόν, οἰσεβόμενοι τὸν θεόν; cf. Sk 10, 2; 13, 16.26.43.50; 16. 14; 17. 4.17).⁷⁶ Do akej miery možno vravieť o donucovaní je otázne, ako aj samotná skutočnosť, či tu Pavol nemyslí skôr na vyslancov jeruzalemského zboru, ktorí takéto podriadenie sa pod zákon vyžadovali a pokladali život podľa neho za nevyhnutnú kontinuitu s tradíciou judaizmu, teda osobitným spôsobom života.⁷⁷ Samotná polemika sa vyhocuje v nasledujúcej časti (v. 15 – 16), kde sa sústreďuje okolo dôležitých pojmov, ako sú „hriešnici z pohanov“ (ἔξ ἔθνῶν ἁμαρτωλοί)⁷⁸ a „skutky zákona“ (τὰ ἔργα τοῦ νόμου).⁷⁹

Ako vidno, Pavlova polemika sa sústreďovala na neprijateľnosť kontinuity týchto dvoch prúdov v rámci kresťanskej cirkvi, na zákon pevne naviazanú platformu židokresťanov a od zákona oslobodenú platformu kresťanov z pohanstva. V tejto súvislosti vyvstáva potreba zdôvodniť túto Pavlovu stratégiu, čo prirodzene vôbec nie je jednoduché. Watson v tejto súvislosti argumentuje, že pôvod Pavlovej teológie zákona nachádzame nie v jeho jedinečnej skúsenosti zjavenia vzkrieseného Krista, ani v psychologických problémoch, či v jeho reflexii na existenciálne postavenie ľudstva voči Bohu, ale v špecifickej sociálnej situácii, v rámci ktorej Pavol svoju misijnú činnosť vykonával.⁸⁰ Watson následne detailne odôvodňuje päť hlavných aspektov procesu vzniku Pavlovej stratégie misionovať medzi pohanmi, čoho dôsledkom je aj oddelenia kresťanstva od židovskej náboženskej tradície.⁸¹ V prvom rade je to skutočnosť, že Pavol začal svoju misijnú činnosť medzi Židmi (1 K 9, 20; 2 K 11, 24; G 1,

⁷⁴ Tento pojem vymedzuje a definuje vzťah Izraela voči zákonu (Tóre) ako konzekvenciu na Božiu milosť, ktorá sa prejavila uzatvorením zmluvného vzťahu Boha so svojim ľudom, ako ničím nepodmienený prejav zvrchovanej Božej vôle a jeho milosti voči Izraelu. Ide o *terminus technicus*, ktorým E. P. Sanders pomenoval a súčasne definoval charakter židovstva v období Druhého chrámu. Tento pojem v sebe obsahuje dva základné aspekty vzťahu Boha s izraelským národom: Božiu iniciatívu založenú na milosti (*covenant* = zmluva) a odpoveď ľudu na tento akt, ktorou je poslušnosť a vernosť voči zákonu – Tóre (*nomismus* = plnenie zákona). Poslušnosť voči zákonu (Tóre) vyjadruje spôsob, akým si príslušník zmluvného vzťahu s Hospodínom, teda Žid udržiava vzťah s Bohom a svoje postavenie v rámci zmluvy. Nejde teda primárne o poslušnosť voči zákonu (Tóre) s cieľom vlastným pričinením, konaním, či výkonom získať u Boha milosť a priazeň, a tým aj upevniť svoje postavenie v rámci tohto zmluvného vzťahu s Hospodínom. Pozri bližšie SANDERS, E. P. *Paul and Palestinian Judaism*, s. 420 – 422, 371 – 372. Pozri tiež SANDERS, E. P. *The Covenant as a Soteriological Category and the Nature of Salvation in Palestinian and Hellenistic Judaism*. In HAMERTON-KELLY, R. and SCROGGS, R. (eds.). *Jews, Greeks and Christians: Studies in Honor of W. D. Davies*. Leiden : Brill, 1976 [s. 11 – 44], s. 22 – 24.

⁷⁵ Pozri bližšie DUNN, J. D. G. *The Incident at Antioch*. In NANOS, M. D. (ed.). *The Galatians Debate: Contemporary Issues in Rhetorical and Historical Interpretation*. Peabody, Mass. : Hendrickson Publishers, 2002, s. 214.

⁷⁶ Pozri bližšie DUNN, J. D. G. *The Incident at Antioch*. In NANOS, M. D. (ed.). *The Galatians Debate*, s. 216 – 219.

⁷⁷ K exegéze časti 2, 11 – 14 pozri bližšie DE BOER, M. C. *Galatians*, s. 128 – 138; LONGENECKER, R. N. *Galatians*, s. 62 – 80.

⁷⁸ Pri tomto označení Nežidov treba vziať do úvahy skutočnosť, že z perspektívy židovskej náboženskej tradície boli pohania (Nežidia) už vo svojej podstate hriešnici (cf. Iz 14, 5; 1 Mak 1, 34; 2, 48; *PsSal* 1, 1 – 8; *Jub* 22, 16). Pozri bližšie DE BOER, M. C. *Galatians*, s. 135.

⁷⁹ Pozri bližšie DUNN, J. D. G. *Echoes of Intra-Jewish polemic in Paul's Letter to the Galatians*, s. 230 – 238. K exegéze časti 2, 15 – 16, vrátane exkurzu k pojmu „skutky zákona“ pozri bližšie DE BOER, M. C. *Galatians*, s. 139 – 148.

⁸⁰ WATSON, F. *Paul, Judaism and the Gentiles*, s. 28.

⁸¹ Pozri bližšie WATSON, F. *Paul, Judaism and the Gentiles*, s. 28 – 38.

18 – 24; 5, 11), čo potvrdzujú aj Skutky apoštolov (Sk 9, 20.22; 13, 5.14; 14, 1; 16, 13; 17, 1n.10 – 12; 18, 2.4; 19, 8). Po druhé, Pavol sa obracia k pohanom (Nežidom) ako dôsledok neúspechu svojej misie medzi Židmi (R 11, 11 – 30 [cf. 9, 32n] ; Sk 13, 45 – 48; 14, 2.19; 17, 5.13; 18, 4 – 7.12; 19, 8n; 20, 3). Po tretie, Pavlova zvesť evanjelia nevyžadovala plnú podriadenie sa zákonu, zvlášť pokiaľ ide o hlavné vymedzovacie znaky židovstva, obriezku, stravovacie predpisy, sobota a sviatky (G 2, 3. 7 – 9.12.14; 4, 10; 1 K 5, 6 – 8; 10, 25; 16, 1.8; R 14, 5n.14n.20n).⁸² Po štvrté, Pavol zaujatím tejto misijnej stratégie sledoval dôležitý cieľ, uľahčiť Nežidom konverziu ku kresťanskej cirkvi a tým zaistiť úspech zvestovania evanjelia (1 K 9, 21; 10, 32n; 1 Tes 2). Ako piaty aspekt Watson uvádza samotné oddelenie nežidovskej cirkvi od židovského spoločenstva (G 3, 28; 1 K 12, 13). Watson však zároveň dodáva, že pre Pavla bol zákon problematický nie z dôvodov teologických, ale pretože potreboval odôvodniť fundamentálne rozhodnutie opustiť jeho časti a rozísť sa so židovskou komunitou, a to nie svojvoľne, ale v dôsledku kritike a tvrdej opozícií voči nemu a jeho spôsobu misie medzi Nežidmi zo strany Židov a židovských kresťanov.⁸³

V 18. verši Pavol kladie pred čitateľa formou antitézy (κατέλυσσα – οἰκοδομῶ) v podmienkovej vete hypotetickú situáciu.⁸⁴ Ak by opäť „staval“ (πάλιν οἰκοδομῶ) to, čo predtým „zrúcal“ (ἢ κατέλυσσα), stal by sa porušovateľom zákona (Tóry). Sloveso κατέλυσσα sa vzťahuje na obdobie, keď sa Pavol stal kresťanom. Adverbium πάλιν spolu so slovesom οἰκοδομῶ vytvárajú už spomínanú hypotetickú situáciu, ktorá sa však bytostne týkala Petra, opäť začať žiť „ako Žid“ (cf. G 2, 14),⁸⁵ teda spôsobom typickým pre židovstvo, kde je primárny dôraz kladený na hlavné vymedzovacie znaky príslušnosti k židovskému národu

⁸² Podľa viacerých súčasných odborníkov, medzi inými James D. G. Dunn, práve tieto dôrazy, ktorými sa jasne a zrozumiteľne vyjadrovala podriadenosť zákonu, treba chápať ako samotné „skutky zákona“ v rámci takzvaného zmluvného nomizmu (covenantal nomism), ktorým E. P. Sanders vyjadril výstižným spôsobom vzťah Izraela voči zákonu (pozri pozn 74). Tento spôsob interpretácie posilňuje okrem iného skutočnosť, že v nedávnej dobe publikovaný text 4QMMT (Miqsat Ma'ase ha-Torah, známy aj pod názvom „Halachický list“ bol objavený v jaskyni č. 4 na šiestich fragmentoch rukopisov (4Q394, 4Q395, 4Q396, 4Q397, 4Q398, 4Q399, v priebehu rokov 1953 – 1959), v ktorom sa jeho autor odvoláva na správny spôsob života v súlade s Tórou, pričom jednotlivé príklady tejto striktnej halachy, v opozícii voči všeobecne prijímanej a uplatňovanej halache farizejov, sú označené frázou „skutky zákona“ (*Miqsat Ma'ase Ha-Torah*). List je písaný formou odporúčania riadiť sa týmto ponaučením, pričom do popredia vystupuje súvislosť medzi plnením týchto „skutkov zákona“ a spásou (pozri 4Q398 [4QMMT^c] Zlomok 14 – 17/II, 6 – 8). Pozri bližšie DUNN, J. D. G. Echoes of Intra-Jewish polemic in Paul's Letter to the Galatians, s. 231 – 238; QIMRON, E., STRUGNEL, J. *Qumran Cave 4. Vol.V: Miqsat Ma'ase ha-Torah*, Oxford : Clarendon, 1994. DJD 10. K problematike významu a vzťahu frázy „skutky zákona“ v 4QMMT a v Liste Galaťanom pozri DUNN, J. D. G. 4QMMT and Galatians. In *The New Perspective on Paul*. Revised edition. Grand Rapids, MI : Wm. B. Eerdmans Publishing Co., 2008, s. 339 – 345 (pôvodne publikované in *NTS* 43, 1997, s. 147 – 153); ABEGG, M. P. “Works of the Law” and MMT. In *BAR* 20.6, 1994, s. 56 – 61.

⁸³ WATSON, F. *Paul, Judaism and the Gentiles*, s. 38.

⁸⁴ V tejto časti vychádzame primárne zo svojej štúdie „Paradoxy apoštola Pavla“, s. 109 – 110, vrátane literatúry, na ktorú sa v danej štúdii odvolávame.

⁸⁵ Dunn v súvislosti s významom frázy „žiť ako pohan“ v časti G 2, 14 vychádza z prítomnosti dvojakého problému v tomto texte. Prvým je prítomnosť slovesa ζῆς (znamená to, že Peter v čase, keď Pavol píše tento list, stále žije ako Nežid?) a druhým je samotný dôraz, ktorý Pavol na toto slovné spojenie kladie (znamená to, že Peter úplne opustil charakteristický spôsob života podľa Tóry?). Takúto možnosť Dunn odmieta, rovnako ako odmieta vidieť v tomto Pavlovom výroku len problém týkajúci sa stolového spoločenstva s Nežidmi, respektíve dodržiavania minimálnych požiadaviek Tóry zo strany Nežidov (v zmysle apoštolského dekrétu). Podľa Dunna, tu Pavol opakuje obvinenie, ktoré Petrovi adresovali členovia Jakubovej skupiny po príchode do Antiochie, čo znamená, že tieto slová sú reprodukováním vnútrožidovskej polemiky týkajúcej sa dodržiavania základných predpisov Tóry zo strany židokresťanov a pohanokresťanov. In DUNN, J. D. G. Echoes of Intra-Jewish Polemic in Paul's Letter to the Galatians. In *JBL* 112, 1993, s. 459 – 477. K výkladu G 2, 14 pozri tiež DUNN, J. D. G. *The Epistle to the Galatians*. Peabody, MA : Hendrickson Publishers, Inc., 1993, s. 126 – 130. BNTC 9 (uvedené podľa LAMBRECHT, J. Paul's reasoning in Galatians 2:11–21. In DUNN, J. D. G. (Ed.). *Paul and the Mosaic Law*, s. 71, vrátane pozn. 17).

(boundary markers) a tým aj k zmluvnému vzťahu s Hospodinom (obriezka, sabbat, kóšer predpisy). Vzťažné zámeno, ἢ ako aj ukazovacie zámeno ταῦτα sa vzťahujú v prvom rade na stravovacie predpisy, teda v tomto prípade stolovanie s Nežidmi, ďalej na kalendárne predpisy (G 4, 10) a napokon aj na samotnú obriezku (G 5, 2 – 3).⁸⁶ Sloveso συνιστάνω sa vzťahuje na porušovanie zákona (Tóry). Na otázku, akým spôsobom sa Pavol ukazuje byť porušovateľom zákona, Lambrecht ponúka spolu až tri odpovede, pretože prvé dve, ktoré sú tradičné, nepokladá za plne uspokojivé.⁸⁷ Prvou je, že Pavol tu má na mysli porušovanie zákona v predchádzajúcom období svojho života, to znamená pred konverziou. Druhou je, že Pavol by sa odstal do takejto situácie potom, ak by ako kresťan opäť začal „žiť ako Žid“, teda podľa skutkov zákona (pozri G 3, 10; cf. 5, 3). K tretej možnosti výkladu sa dostávame, keď vychádzame z predpokladu, že časť 2, 18 – 21 tvorí malý myšlienkový celok, rámcovo vymedzený veršami 18b a 21a, ktoré vyjadrujú rovnakú myšlienku: παραβάτην ἑμαυτὸν συνιστάνω – ἄθετῶ τὴν χάριν τοῦ θεοῦ. Pavol sa nechce stať porušovateľom zákona (Tóry) tým, že by pohrdol Božou milosťou. K tomu by došlo vtedy, ak by sa opäť vrátil k predošlému spôsobu života, respektíve praktizovania svojej viery, k životu podľa skutkov zákona. Domnievame sa, že tento spôsob výkladu je relevantný, pretože zdôrazňuje skutočnosť, že Božia milosť v Ježišovi Kristovi, ako obsah Pavlom proklamovaného evanjelia, má prioritu a stáva sa naplnením celého zákona. Pri tomto výklade však je opäť potrebné brať do úvahy eschatologický kontext celej Pavlovej misie a jeho očakávanie blízkej parúzie.

Polemická časť v Liste Galat'anom v druhej kapitole, ktorej základ tvorí kontroverzná udalosť v sýrskej Antiochii, sa sústreďuje na otázku, či by Židia mali žiť ἐθνικῶς alebo pohania ἰουδαϊκῶς (2, 14b).⁸⁸ Pavol argumentuje, ako zdôrazňuje aj Watson, v prospech prvej časti otázky, čo znamená, že úsilie získať spravodlivosť (byť ospravedlnený) prostredníctvom viery v Ježiša Krista značí žiť ako pohania (Nežidia), to znamená ako členovia Pavlovej kresťanskej skupiny, oddelenej od židovskej komunity. V kontexte kontroverzie v Antiochii sa to vzťahovalo predovšetkým na stolové spoločenstvo s Nežidmi.⁸⁹ Úsilie získať spravodlivosť (byť ospravedlnený) zo „skutkov zákona“ znamená v tomto zmysle ostať v rámci komunity, ku ktorej dotyčný patrí svojim pôvodom, to znamená narodením (ἡμεῖς φύσει Ἰουδαῖοι, v. 15) a zachovávaním náležitého spôsobu života, ktorý náboženská tradícia vyžaduje, zvlášť pokiaľ ide o takzvané vymedzovacie znaky (ἰουδαϊκῶς, ἔργα νόμου; pozri 2, 14 – 16).⁹⁰ Z tohto argumentačného základu treba vychádzať aj vo vzťahu k ostatným polemickým častiam v tomto liste (2, 17.19n; 3, 12; 4, 1 – 10.21 – 31; 5, 1 – 12.13 – 25), kde Pavol kladie zreteľný dôraz na antitézou Kristus – zákon.⁹¹

⁸⁶ Pri exegetickej analýze predmetnej časti vychádzame primárne zo štúdie Jana Lambrechta (LAMBRECHT, J. Paul's reasoning in Galatians 2:11–21. In DUNN, J. D. G. (Ed.). *Paul and the Mosaic Law*, s. 58 – 66) a Brucea W. Longeneckera (LONGENECKER, B. W. Defining the Faithful Character of the Covenant Community. In DUNN, J. D. G. (Ed.). *Paul and the Mosaic Law*, s. 75 – 97).

⁸⁷ In LAMBRECHT, J. Paul's reasoning in Galatians 2:11–21. In DUNN, J. D. G. (Ed.). *Paul and the Mosaic Law*, s. 60, 65 – 66.

⁸⁸ WATSON, F. *Paul, Judaism and the Gentiles*, s. 67.

⁸⁹ WATSON, F. *Paul, Judaism and the Gentiles*, s. 33. Dunn v tejto súvislosti argumentuje, že výraz „žiť ako pohan“ (ἐθνικῶς) na tomto mieste nevyklučuje čiastočné dodržiavanie tóraických predpisov, známych ako Noachické predpisy (spôsob života), sankcionovaný u „bohobojných“ pohanov. In DUNN, J. D. G. *The Incident at Antioch*. In NANOS, M. D. (ed.). *The Galatians Debate*, s. 219 – 220. Oproti tomu, Catchpole tvrdí, že Pavol opustil zákon v plnom rozsahu, čo však osobne pokladáme za nepravdepodobné. In CATCHPOLE, D. R. *Paul, James and the Apostolic Decree*. In *NTS* 23 (1976 – 1977), s. 440.

⁹⁰ WATSON, F. *Paul, Judaism and the Gentiles*, s. 67.

⁹¹ Pozri WATSON, F. *Paul, Judaism and the Gentiles*, s. 68 – 69. K jednotlivým otázkam sociologicko-historického prístupu k polemike v Liste Galat'anom, vrátane situačných špecifik kresťanov v Galácii, pozri bližšie NANOS, M. D. (ed.). *The Galatians Debate*, zvlášť štúdie: DUNN, J. D. G. *The Incident at Antioch* (Gal

2.1.2 Polemika vo Filipách a Korinte

Podobne ako v prípade kresťanských zborov v Galácii, aj vo Filipách a Korinte Pavol musí čeliť opozícii zo strany takzvaných judaizátorov. Okolnosti sú síce iné, ale podstata problému ostáva rovnaká. Vychádzajúc z predpokladu podporovanom väčšinou súčasných odborníkov, že Pavol napísal tento list počas svojho pobytu v Efeze, kde sa dostal do ohrozenia života a bol uväznený (2 K 1, 8nn; pozri tiež Flp 1, 24 – 26; 2, 24)⁹² Polemická časť začína v 3, 2.

² Βλέπετε τοὺς κύνας, βλέπετε τοὺς κακοὺς ἐργάτας, βλέπετε τὴν κατατομήν. ³ ἡμεῖς γὰρ ἐσμεν ἢ περιτομή, οἱ πνεύματι θεοῦ λατρεύοντες καὶ καυχώμενοι ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ καὶ οὐκ ἐν σαρκὶ πεποιθότες, ⁴ καίπερ ἐγὼ ἔχων πεποιθήσιν καὶ ἐν σαρκί. Εἴ τις δοκεῖ ἄλλος πεποιθέναι ἐν σαρκί, ἐγὼ μᾶλλον·

2 Dajte si pozor na psov, dajte si pozor na zlých pracovníkov, dajte si pozor na rozrezancov. Ved' my sme skutočne obrezaní, my, ktorí v Božom Duchu slúžime Bohu a chválime sa v Kristovi Ježišovi, nespoliehame sa na telo, hoci ja by som sa mohol spoliehať aj na telo. 4 Ak si niekto iný myslí, že sa môže spoliehať na telo, tým skôr ja:

Pavlova polemika sa v tomto prípade sústreďuje na opätovne na judaizátorov, židokresťanov⁹³, ktorí sa snažili medzi kresťanmi vo Filipách odvieť od ich vlastného chápania evanjelia (3, 2nn).⁹⁴ Ich dôraz na obriezku vychádzal z úprimného presvedčenia, že byť obrezaný znamená stať sa súčasťou Božieho ľudu. Ako správne poznamenáva Watson, títo židokresťania stále zastávali názor, že Boží ľud sú tí z obriezky (cf. G 2, 7 – 9), to znamená židovské spoločenstvo, ktoré pozýva kresťanov z pohanstva, aby sa k nim pripojili.⁹⁵

2:11–18), s. 199 – 234; FREDRIKSEN, P. Judaism, the Circumcision of Gentiles, and Apocalyptic Hope: Another Look at Galatians 1 and 2, s. 235 – 260; NANOS, M. D. What Was at Stake in Peter's "Eating with Gentiles" at Antioch?, s. 282 – 318; HARVEY, A. E. The Opposition to Paul, s. 321 – 333; JEWETT, R. The Agitators and the Galatian Congregation, s. 334 – 347; MARTYN, J. Louis. A Law-Observant Mission to Gentiles, s. 348 – 361; WALTER, N. Paul and the Opponents of the Christ-Gospel in Galatia, s. 362 – 366; BARCLAY J. M. G. Mirror-Reading a Polemical Letter: Galatians as a Test Case, s. 367 – 382; LATEGAN, B. C. The Argumentative Situation of Galatians, s. 383 – 395; NANOS, M. D. The Inter-and Intra-Jewish Political Context of Paul's Letter to the Galatians, s. 396 – 407.

⁹² Pozri bližšie WATSON, F. *Paul, Judaism and the Gentiles*, s. 74 – 75. Je pravdepodobné, že ide o zbierku dvoch (pokiaľ oddelíme iba polemický list) alebo, čo je pravdepodobnejšie, až troch listov. V tomto názore sa dnes zhoduje väčšina bádateľov, i keď v otázke podelenia jednotlivých častí sa názory líšia. Listy zrejme vznikali po sebe v krátkom časovom slede niekoľkých mesiacov a na jednom mieste. Pozri ÁBEL, F. *Úvod do Novej zmluvy*. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2009, s. 146 – 147.

⁹³ Výraz ἐργάτης (3, 2) je totiž *terminus technicus* prvotnej cirkvi pre misijnú činnosť (cf. Mt 9, 37 – 38; Lk 10, 2.7; 2 K 11, 13; 1 Tim 5, 18; 2 Tim 2, 15; Did 13, 2). Tak WATSON, F. *Paul, Judaism and the Gentiles*, s. 74; FRIEDRICH, G. *Der Brief an die Philipper*. In BECKER, J., CONZELMANN, H. and FRIEDRICH, G. *Die Briefe an die Galater, Epheser, Philipper, Kolosser, Thessalonicher und Philemon*. Göttingen : Vandenhoeck und Ruprecht, 1976, s. 159. NTD 8; MICHAEL, J. H. *The Epistle of Paul to the Philipians*. London : Hodder and Stoughton, 1928, s. 133. MNTC. Oproti tomu názor, že tu ide o pohanokresťanov zastáva Caird (CAIRD, G. B. *Paul's Letters from Prison*. Oxford : Oxford University Press, 1976, s. 133).

⁹⁴ Pavlova kritika v ďalšej časti listu (3, 12 – 18) sa sústreďuje na ľudí (Pavol ich označuje ako zlých pracovníkov a nepriateľov Kristovho kríža), ktorí sa v kresťanskom spoločenstve odvolávajú na duchovné dary (3, 18), pričom sú nadmieru sebavedomí, budujú len svoje vlastné ego a myslia iba na svoj prospech. V tejto súvislosti sa objavujú aj názory, že by tu mohlo ísť o judaizátorov, ktorí boli gnostikmi a uverili, že vzkriesenie už nastalo (tak SCHMITHALS, W. *Paul and the Gnostics*. ET Nashville : Abingdon, 1972, s. 65nn; KOESTER, H. The Purpose of the Polemic of a Pauline Fragment (Philippians III). In *NTS* 8, 1961 – 1962, s. 324nn; proti KLIJN, A. F. J. Paul's Opponents in Philippians III. In *NovT* 7, 1964 – 1965, s. 278nn). Ako však správne poznamenáva Watson, takýto názor je nepravdepodobný, pretože v tejto časti sa Pavlova reč sústreďuje do vnútra komunity (3, 15n), ide tak o internú záležitosť. In WATSON, F. *Paul, Judaism and the Gentiles*, s. 75.

⁹⁵ WATSON, F. *Paul, Judaism and the Gentiles*, s. 74.

Nešlo teda o formalizmus, zdôrazňovanie púheho rituálu ako pevnej súčasti židovskej kultúrnej a náboženskej tradície.⁹⁶ Pavol tiež chápal Boží ľud ako „tých z obriezky“, avšak v duchovnom význame (3, 3). Z tohto hľadiska nebolo preto rozhodujúce mať na svojom tele viditeľný znak obriezky, dôležitá sa stáva „obriezka srdca“, čo nás opäť privádza k autentickej viere ako jedinej a základnej podmienke, ktorej splnenie začleňuje kresťana do množiny Božieho ľudu. Pavol reaguje na aktivity tejto skupiny podráždene a nazýva svojich protivníkov pejoratívnym výrazom „psy“, ktorým Židia označovali pohanov, to znamená Nežidov, ktorí sa nachádzajú mimo zmluvného vzťahu s Hospodinom (cf. Mt 15, 26 – 27; Zj 22, 15).

⁹⁶ Tak MARTIN, R. P. *Philippians. An Introduction and Commentary*. London: Tyndale, 1959, s. 138. TNTC. (Uvedené podľa WATSON, F. *Paul, Judaism and the Gentiles*, s. 75. pozn. 14)

Bibliografia

Edičná poznámka

Skratky a názvy biblických kníh vychádzajú zo slovenského ekumenického prekladu Biblie s deuterokánonickými knihami z roku 2007, vydaného Slovenskou biblickou spoločnosťou v Banskej Bystrici.

Grécky text je citovaný podľa NESTLE – ALAND, *Novum Testamentum Graece*, ed.27, Deutsche Bibelgesellschaft, 1995. Spracované s použitím BNM databázy: BUSHELL, Michael, ALETTI, Jean-Noel, GIENIUSZ, Andrzej. *BibleWorks*. Norfolk : 1991 – 2009, BibleWorks LLC, grécka morfológická databáza použitá v programe BibleWorks 8.

Pramene a slovníky

Biblia. 2007. Slovenský ekumenický preklad s deuterokánonickými knihami. Vydala Slovenská biblická spoločnosť, Banská Bystrica, Bratislava : Svornosť, a. s., 2007.

ARNDT, William F. and GINGRICH, F. Wilbur, BAUER, Walter. 1952. *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*. Translation and adaptation of Walter Bauer's Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen urchristlichen Literatur. Fourth revised and Augmented Edition. Chicago, Illinois : The University of Chicago Press and the Syndics of the Cambridge University Press, 1957.

NESTLE, Erwin, ALAND, Kurt (Eds.). 1979. *Novum Testamentum Graece*. Ed.27, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1979 – 2001.

BOTTERWECK, G. Johannes, RINGGREN, Helmer (Eds.). 1974. *Theological Dictionary of the Old Testament*. Grand Rapids : Eerdmans, 1974 – .

COENEN, Lothar, BEYREUTHER, Erich, BIETENHARD, Hans, and BROWN, Colin (Eds.). 1975 – 1978. *New International Dictionary of New Testament Theology*. 3 vols. Grand Rapids : Zondervan, 1975 – 1978.

KITTEL, Gerhard and FRIEDRICH, Gerhard (Eds.). 1964. *Theological Dictionary of the New Testament*. Translated by G. W. Bromiley. 10 vols. Grand Rapids, 1964–1976.

LIDDEL, Henri George – SCOTT, Robert – JONES, Henry Stuart – McKENZIE, Roderick. 1996. *A Greek-English Lexikon*. A New Edition Revised and Augmented. With a revised supplement. Oxford : Clarendon Press, 1996.

SPICQ, Ceslas (Ed.). 1994. *Theological Lexicon of the New Testament*. 3 vols., trans. J. D. Ernest. Peabody : Hendrickson, 1994.

Ostatná literatúra

ABEGG, M. Paul, “Works of the Law” and MMT. In *BAR* 20.6, 1994, s. 56 – 61.

AZIZA, Claude. L'Utilisation polémique du récit de l'Exode chez les écrivains alexandrins Ivème siècle av. J.-C.-Ier siècle ap. J.-C. In HAASE, Wolfgang (Ed.). *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt. II. principat. Band 20/1: Religion*. Berlin : de Gruyter, 1987, s. 41 – 65.

ÁBEL, František. *Úvod do Novej zmluvy*. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2009.

ÁBEL, František. *Dejiny novozmluvnej doby*. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave vo vydavateľstve UK, 2010.

ÁBEL, František. *Tois pasin gegona panta – paradoxy Pavlovej misie v multikultúrnej spoločnosti (1 K 9, 19 – 23)*. In ÁBEL, F. (ed.). *Pavlova misia a multikultúrna spoločnosť*. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2010, s. 77 – 93 (anglická verzia: *Tois pasin gegona panta – Paradoxes of Paul's Mission in a Multicultural Society (1 Cor 9:19–23)*). In ÁBEL, F. (Ed.). *The Mission of Paul and the Multicultural Society*. Bratislava : Published by Comenius University in Bratislava, 2010, s. 81 – 98).

ÁBEL, František. Paradoxy apoštola Pavla. In ÁBEL, František a kol. *Univerzalizmus a prekonávanie náboženských rozdielov v Pavlových textoch*. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2011, s. 93 – 121.

BARCLAY, John M. G. *Jews in the Mediterranean Diaspora from Alexander to Trajan (323 BCE – 117 CE)*. Edinburgh : Clark, 1996.

BARCLAY, John M. G. Mirror-Reading a Polemical Letter: Galatians as a Test Case. In NANOS, Mark D. (ed.). *The Galatians Debate: Contemporary Issues in Rhetorical and Historical Interpretation*. Peabody, Massachusetts : Hendrickson Publishers, 2002, s. 367 – 382.

BAUR, Ferdinand C. Über Zweck und Veranlassung des Römerbriefe und die damit zusammenhängenden Verhältnisse der römischen Gemeinde. In *Tübinger Zeitschrift für Theologie*. 1836, 3, s. 154 – 178, reprinted in *Ausgewählte Werke in Einzelausgaben. I. Historisch-kritische Untersuchungen zum Neuen Testament*. Stuttgart, 1963.

BETZ, Hans D. *Galatians. A Commentary on Paul's Letter to the Church in Galatia*. Philadelphia : Fortress Press, 1979.

BICKERMAN, Elias J. The Jewish Historian Demetrios. In NEUSNER, Jacob (Ed.). *Christianity, Judaism, and Other Greco-Roman Cults: Studies for Morton Smith at Sixty*. Leiden : Brill, 1975, vol. 3, s. 72 – 84.

CAIRD, George B. *Paul's Letters from Prison*. Oxford : Oxford University Press, 1976.

CAMERON, Peter S. An Exercise in Translation: Galatians 2.11-14. In *BT* 40, 1989, s. 135 – 145.

CAMPBELL, Douglas A. *The Deliverance of God: An Apocalyptic Rereading of Justification in Paul*. Grand Rapids/Cambridge: Eerdmans Publishing Co., 2009.

CARSON, D. A., O'BRIEN, Peter T., SEIFRID, Mark A. (eds.). *Justification and Variegated Nomism*. Volume 1 – The Complexities of second Temple Judaism. Tübingen / Grand Rapids : Mohr Siebeck / Baker, 2001. WUNT 2.140.

CARSON, D. A., O'BRIEN, Peter T., SEIFRID, Mark A. (eds.). *Justification and Variegated Nomism*. Volume 2 – The Paradoxes of Paul. Tübingen / Grand Rapids : Mohr Siebeck / Baker, 2004. WUNT.

CATCHPOLE, David R. Paul, James and the Apostolic Decree. In *NTS* 23, 1976 – 1977, s. 428 – 444.

COHEN, Shaye J. D. 'Antisemitism' in Antiquity: The Problem of definition. In BERGER, David (Ed.). *History and Hate: The Dimensions of Anti-Semitism*. Philadelphia : Jewish Publication Society, 1986, s. 43 – 47.

COHEN, Shaye J. D. *From Maccabees to the Mishnah*. Philadelphia : Westminster, 1987.

COHEN, Shaye J. D. Religion, Ethnicity, and 'Hellenism' in the Emergence of Jewish Identity in Maccabean Palestine. In BILDE, P., ENGBERG-PEDERSEN, T. HANNESTAD, L., ZAHLE, J. (eds.). *Religion and Religious Practice in the Seleucid Kingdom*. Aarhus : Aarhus University Press, 1990, s. 204 – 223.

COHEN, Shaye J. D. 'Those Who Say They Are Jews and Are Not': How Do You Know a Jew in Antiquity When You See One? In COHEN, S. J. D., FRERICHS, E. S. (eds.). *Diasporas in Antiquity*. Atlanta : Scholars Press, 1993, s. 1 – 46.

COHEN, Shaye J. D. *The Beginnings of Jewishness: Boundaries, Varieties, Uncertainties*. Berkely, Los Angeles, London : University of California Press, 1999.

COLLINS, John J. Before the Canon: Scriptures in Second Temple Judaism. In COLLINS, John J. *Seers, Sibyls and Sages in Hellenistic-Roman Judaism*. Leiden : Brill, 1997, s. 3 – 21.

COLLINS, John J. *Between Athens and Jerusalem: Jewish Identity in the Hellenistic Diaspora*. Grand Rapids, Mi; Cambridge, U. K. : Wm. B. Eerdmans Publishing Co., 2000.

- DAHL, Nils A. The One God of Jews and Gentiles (Rom. 3:29–30). In *Studies in Paul*. Minneapolis, 1977, s. 178 – 191.
- DANIEL, Jerry L. Anti-Semitism in the Hellenistic Roman Period. *JBL* 98, 1979, s. 45 – 65.
- DAVIES, William D. *Paul and Rabbinic Judaism. Some Rabbinic Elements in Pauline Theology*. 3rd edition. London : SPCK, 1970.
- DE BOER, Martinus C. *Galatians, A Commentary*. Louisville, Louisville – Kentucky : Westminster John Knox Press, 2011, s. 135. The New Testament Library.
- DENIS, Albert-Marie. M. *Introduction aux Pseudépigraphes Grecs d’Ancient Testament*. Leiden : Brill, 1970.
- DUNN, James D. G. Works of the Law and the Curse of the Law (Gal 3.10-14). In *NTS* 31, 1985, s. 523 – 542.
- DUNN, James D. G. *Jesus, Paul and the Law: Studies in Mark and Galatians*. London : SPCK; Louisville : Westminster John Knox, 1990.
- DUNN, James D. G. (ed.). *Jews and Christians: The Parting of the Ways A.D. 70 to 135*. Tübingen : J. C. B. Mohr, 1992.
- DUNN, James D. G. *The Epistle to the Galatians*. Peabody, MA : Hendrickson Publishers, Inc., 1993. BNTC 9.
- DUNN, James D. G. Echoes of Intra-Jewish Polemic in Paul’s Letter to the Galatians. In *JBL* 112, 1993, s. 459 – 477.
- DUNN, James D. G. 4QMMT and Galatians. In *NTS* 43, 1997, s. 147 – 153.
- DUNN, James D. G. (ed.). *Paul and the Mosaic Law*. Grand Rapids, MI / Cambridge, U. K. : Wm. B. Eerdmans Publishing Co., [1996] 2001.
- DUNN, James D. G. The Incident at Antioch (Gal 2:11 – 18). In NANOS, Mark D. (ed.). *The Galatians Debate: Contemporary Issues in Rhetorical and Historical Interpretation*. Peabody, Massachusetts : Hendrickson Publishers, 2002, s. 199 – 234.
- DUNN, James D. G. *The Theology of Paul the Apostle*. Grand Rapids, MI: Wm. B. Eerdmans Publishing Co., 2006.
- DUNN, James D. G. *The New Perspective on Paul*. Revised edition. Grand Rapids, MI : Wm. B. Eerdmans Publishing Co., 2008.
- DONALDSON, Terence L. *Judaism and the Gentiles: Jewish Patterns of Universalism (To 135 CE)*. Waco, Texas : Baylor University Press, 2007.
- FELDMAN, Louis H. *Jew and Gentile in the Ancient World*. Princeton : Princeton University Press, 1993.
- FESTINGER, Leon. *A Theory of Cognitive Dissonance*. Evanston, Ill. and White Plains, N.Y. : Row, Peterson & Co., 1957.
- FREDRIKSEN, Paula. Judaism, the Circumcision of Gentiles, and Apocalyptic Hope: Another Look at Galatians 1 and 2. In NANOS, Mark D. (ed.). *The Galatians Debate: Contemporary Issues in Rhetorical and Historical Interpretation*. Peabody, Massachusetts : Hendrickson Publishers, 2002, s. 235 – 260.
- FREUDENTHAL, Jacob. *Hellenistische Studien, 1–2. Alexander Polyhistor und die von ihm erhaltenen Reste jüdischer und samaritanischer Geschichtswerke*. Breslau : Skutsch, 1875.
- FRIEDRICH, Gerhard. *Der Brief an die Philipper*. In BECKER, Jürgen, CONZELMANN, Hans and FRIEDRICH, Gerhard. *Die Briefe an die Galater, Epheser, Philipper, Kolosser, Thessalonicher und Philemon*. Göttingen : Vandenhoeck und Ruprecht, 1976. NTD 8.
- GABBA, Emilio. The Growth of Anti-Judaism or the Greek Attitude towards Jews. In DAVIES, William D., and FINKELSTEIN, Louis (Eds.). *The Cambridge History of Judaism. Volume 2: The Hellenistic Age*. Cambridge : Cambridge University Press, 1989, s. 614 – 656.

GAGER, John G. *Kingdom and Community: The Social World of Early Christianity*. Englewood Cliffs, N. J. : Prentice-Hall, Inc., 1975.

GAGER, John G. *The Origins of Anti-Semitism*. New York : Oxford University Press, 1983, s. 55 – 59.

GOODMAN, Martin D. Apologetics: The Literary Opponents. In SCHÜRER, Emil. *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C. – A.D. 135)*. Rev. Ed. by Geza Vermes, Fergus Millar, and Martin Goodman. 3 vols. Vol. 3, part 1. Edinburgh : Clark, 1973–1987, s. 594 – 609.

GRANT, Michael. *Židé v římském světě*. Trans. Gerik Císař. Praha : Jiří Buchal – BB art, 2003.

GRUEN, Erich S. *Heritage and Hellenism: The Reinvention of Jewish Tradition*. Berkley : University of California Press, 1998.

HARVEY, A. E. The Opposition to Paul. In In NANOS, Mark D. (ed.). *The Galatians Debate: Contemporary Issues in Rhetorical and Historical Interpretation*. Peabody, Massachusetts : Hendrickson Publishers, 2002, s. 321 – 333.

HENGEL, Martin. *Judaism and Hellenism: Studies in Their Encounter in Palestine during the early Hellenistic Period* (2 vols.). Philadelphia : Fortress Press, 1974.

HENGEL, Martin & HECKEL, Ulrich (eds.). *Paulus und das antike Judentum*. Tübingen : J. C. B. Mohr, 1991. WUNT 58.

JEWETT, Robert. The Agitators and the Galatian Congregation. In NANOS, Mark D. (ed.). *The Galatians Debate: Contemporary Issues in Rhetorical and Historical Interpretation*. Peabody, Massachusetts : Hendrickson Publishers, 2002, s. 334 – 347.

KÄSEMANN, Ernst. *Commentary on Romans*. English Translation. London : SCM, 1980.

KLIJN, Albertus F. J. Paul's Opponents in Philippians III. In *NovT* 7, 1964 – 1965, s. 278 – 284.

KOESTER, Helmut. The Purpose of the Polemic of a Pauline Fragment (Philippians III). In *NTS* 8, 1961 – 1962, s. 317 – 332.

LAMBRECHT, Jan. Paul's reasoning in Galatians 2:11–21. In DUNN, James D. G. (ed.). *Paul and the Mosaic Law*. Grand Rapids, MI / Cambridge, U. K. : Wm. B. Eerdmans Publishing Co., (1996) 2001, s. 53 – 74.

LATEGAN, B. C. The Argumentative Situation of Galatians. In NANOS, Mark D. (ed.). *The Galatians Debate: Contemporary Issues in Rhetorical and Historical Interpretation*. Peabody, Massachusetts : Hendrickson Publishers, 2002, s. 383 – 395.

LICHTENBERGER, Hermann. The Understanding of the Torah in the Judaism of Paul's Day. In DUNN, James D. G. (ed.). *Paul and the Mosaic Law*. Grand Rapids, Mich.; Cambridge, U. K.: Eerdmans Publishing Co., (1996) 2001, s. 7 – 23.

LONGENECKER, Bruce W. Defining the Faithful Character of the Covenant Community. In DUNN, James D. G. (ed.). *Paul and the Mosaic Law*. Grand Rapids, MI / Cambridge, U. K. : Wm. B. Eerdmans Publishing Co., (1996) 2001, s. 75 – 97.

LONGENECKER, Richard N. *Galatians*. Dallas : Word, 1990. WBC 41.

MARTIN, Ralph P. *Philippians. An Introduction and Commentary*. London: Tyndale, 1959. TNTC.

MARTYN, Louis J. A Law-Observant Mission to Gentiles. In NANOS, Mark D. (ed.). *The Galatians Debate: Contemporary Issues in Rhetorical and Historical Interpretation*. Peabody, Massachusetts : Hendrickson Publishers, 2002, s. 348 – 361.

MICHAEL, J. Hugh. *The Epistle of Paul to the Philippians*. London : Hodder and Stoughton, 1928. MNTC.

MURRAY, Michele. *Playing a Jewish Game: Gentile Christian Judaizing in the First and Second Centuries CE*. Waterloo, ON, CAN : Wilfrid Laurier University Press, 2004. ESCJ 13.

NANOS, Mark D. *The Irony of Galatians: Paul's Letter in First-Century Context*. Minneapolis, MN : Fortress Press, 2002.

NANOS, Mark D. What Was at Stake in Peter's "Eating with Gentiles" at Antioch? In NANOS, Mark D. (ed.). *The Galatians Debate: Contemporary Issues in Rhetorical and Historical Interpretation*. Peabody, Massachusetts : Hendrickson Publishers, 2002, s. 282 – 318.

NANOS, Mark D. The Inter- and Intra-Jewish Political Context of Paul's Letter to the Galatians. In NANOS, Mark D. (ed.). *The Galatians Debate: Contemporary Issues in Rhetorical and Historical Interpretation*. Peabody, Massachusetts : Hendrickson Publishers, 2002, s. 396 – 407.

NANOS, Mark D. (ed.). *The Galatians Debate: Contemporary Issues in Rhetorical and Historical Interpretation*. Peabody, Massachusetts : Hendrickson Publishers, 2002.

NEUSNER, Jacob – CHILTON, Bruce D. (eds.). *In Quest of the Historical Pharisees*. Waco, Texas : Baylor University Press, 2007.

QIMRON, Elisha, STRUGNEL, John. *Qumran Cave 4. Vol. V: Miqsat Ma'ase ha-Torah*, Oxford : Clarendon, 1994. DJD 10.

RÄISÄNEN, Heikki. Paul's Theological Difficulties with the Law. In *StBib* III, 1978, s. 301 – 315.

RÄISÄNEN, Heikki. Legalism and Salvation by the Law. Paul's Portrayal of the Jewish Religion as a historical and theological Problem. In PEDERSEN, Sigfried (ed.). *Die Paulinische Literatur und Theologie*. Aarhus : Forlaget Aros, 1980, s. 63 – 83.

RÄISÄNEN, Heikki. *Paul and the Law*. Tübingen : Mohr (Paul Siebeck), 1983. WUNT 29.

SEGAL, Alain F. *Rebecca's Children. Judaism and Christianity in the Roman World*. Harvard : Harvard University Press, 1986.

SEVENSTER, Jan N. *The Roots of Pagan Anti-Semitism in the Ancient World*. Leiden : Brill, 1975. NovTSup 41.

SCHÄFER, Peter. *Judeophobia*. Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1997.

SCHMITHALS, Walter. *Paul and the Gnostics*. ET Nashville : Abingdon, 1972.

SILVA, Moisés. Faith Versus Works of Law in Galatians. In CARSON, D. A., O'BRIEN, Peter T., SEIFRID, Mark A. (eds.). *Justification and Variegated Nomism*. Volume 2 – The Paradoxes of Paul. Tübingen / Grand Rapids : Mohr Siebeck / Baker, 2004, s. 217 – 248. WUNT.

STENDAHL, K. The Apostle Paul and the Introspective Conscience of the West. In *HTR* 56 (1963), s. 199 – 215.

STERLING, Gregory E. „Thus are Israel“: Jewish Self-Definition in Alexandria. In *The Studia Philonica Annual* 7, 1995, s. 1 – 18.

STERLING, Gregory E. *Historiography and Self-Definition: Josephos, Luke-Acts, and Apologetic Historiography*. Laiden : Brill, 1992, s. 144 – 152

STERN, Menahem. *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*. 3 vols. Jerusalem : Israel Academy of Sciences and Humanities, 1974 – 1984.

STERN, Menahem. The Jews in Greek and Latin Literature. In SAFRAI, S. and STERN, M. (eds.). *The Jewish people in the First Century*. Assen : Van Gorcum; Philadelphia : Fortress Press, 1976, s. 1101 – 1159. CRINT 1.2.

STRUGNELL, John. General Introduction, with a Note on Alexander Polyhistor. In CHARLESWORTH, James H. (Ed.). *The Old Testament Pseudepigrapha*. 2 vols. New York : Doubleday, 1983, 1985, vol. 2, s. 777 – 779.

VANLANDINGHAM, Chris. *Judgment & Justification in early Judaism and the Apostle Paul*. Peabody Massachusetts : Hendrickson Publishers, Inc., 2006.

WALTER, Nikolaus. Paul and the Opponents of the Christ-Gospel in Galatia. In NANOS, Mark D. (ed.). *The Galatians Debate: Contemporary Issues in Rhetorical and Historical Interpretation*. Peabody, Massachusetts : Hendrickson Publishers, 2002, s. 362 – 366.

WACHOLDER, Ben Zion. *Eupolemus: A Study of Judaeo-Greek Literature*. Cincinnati : Hebrew Union College, 1974.

WARDY, Bilhah. Jewish religion in Pagan Literature during the Late Republic and Early Empire. In *ANRW* II.19.1 (1979), s. 613 – 635.

WATSON, Francis. *Paul, Judaism and the Gentiles: A Sociological Approach*. Cambridge : Cambridge University Press, 1986. SNTSMS 56.

WHITTAKER, Molly. *Jews and Christians: Greco-Roman Views*. Cambridge : Cambridge University Press, 1984.

WOLFSON, Harry A. *Philo: Foundations of Religious Philosophy in Judaism, Christianity, and Islam*. 2 vols. Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1948.